

הרמב"ם לדורו ולדורות

כנס השקה לצאת מהדורת "מורה הנבוכים" מתורגם ומבואר.

י"ד תמוז תשפ"א. 24.6.2021.

סרטון הכנס נמצא [ביוטיוב](#). והוא מחולק לנושאים. דף הנחיתה - [כאן](#)

תמלולים לא מוגהים. עדיין בעבודה



המורה לדורו ולדורות

כנס השקת המהדורה החדשה
של "מורה הנבוכים" של הרמב"ם
בתרגום וביאור חדשים

16:00 מושב ראשון
ברכות
ד"ר יגאל בן שלום, נשיא האגודה לטיפוח
חברה ותרבות, תיעוד ומחקר
הרב עתניאל מנצור, מנהל מרכז מורשת הרמב"ם

גדלות האדם והאומץ לחשוב
הרב ד"ר יהודה אלטשולר, ראש בית המדרש,
אונ' בר-אילן

המורה לנבוכי דורנו
הרב יעקב אריאל, נשיא ישיבת ההסדר רמת גן

התבונה בחיי האדם בכלל, והאדם הדתי בפרט
שיחה בין **פרופ' מנחם קלנר** ו**ד"ר אסתי אייזנמן**

17:40 הפסקה

18:00 מושב שני
ברכות
הרב איתיאל בר לוי, מנהל האגף לתרבות יהודית
פרופ' ירון הראל, דיקן הפקולטה למדעי היהדות,
אונ' בר-אילן

רלוונטיות המחשבה הדתית של הרמב"ם לימינו
שיחה בין **פרופ' משה הלברטל** ו**ד"ר אלי גורפינקל**

מעשה הספר וחזונו
שיחה בין **הלל גרשוני**, מתרגם "מורה הנבוכים",
ו**הרב ד"ר יוחאי מקבילי**, יוזם, מבאר ועורך ראשי

יום חמישי
י"ד תמוז תשפ"א
24.6.2021
בבניין 403
אולם מינוץ
אוניברסיטת בר-אילן

הכנס ישודר גם
בערוצים דיגיטליים

בכנס תימכר
המהדורה החדשה
במחירים מיוחדים

הכניסה לקמפוס
בתעודה מזהה

להרשמה לחצו כאן

15:30 התכנסות
מנחה: **ד"ר אלי גורפינקל**,
בית ספר ללימודי יסוד,
אונ' בר-אילן



משרד
ההשכלה
העליונה
והמשלימה



האגף
למחקר
ותרבות
יהודית



משרד
האגף
למחקר
ותרבות
יהודית



משרד
האגף
למחקר
ותרבות
יהודית



משרד
האגף
למחקר
ותרבות
יהודית

תוכן העניינים

2.....	מושב ראשון. דברי פתיחה של מנחה הכנס [נוסח מקור שהועבר ע"י הדובר]
3.....	הרב עתניאל מנצור: ברכות [נוסח מקור שהועבר ע"י הדובר]
4.....	הרב יעקב אריאל: המורה לנבוכי דורנו
7.....	הרב יהודה אלטשולר: גדלות האדם והאומץ לחשוב [נוסח מקור שהועבר ע"י הדובר]
12.....	שיח זום בין פרופ' מנחם קלנר וד"ר אסתי אייזנמן בהנחיית ד"ר אלי: התבונה בחיי האדם בכלל ובחיי המאמין בפרט
16.....	מושב שני. ד"ר יגאל בן שלום: ברכות
16.....	פרופ' ירון הראל: ברכות [נוסח מקור שהועבר ע"י הדובר]
18.....	שיח בין פרופ' משה הלברטל וד"ר אלי גורפינקל: רלוונטיות מחשבת הרמב"ם
21.....	שיח בין הרב ד"ר יוחאי מקבילי והלל גרשוני בהנחיית ד"ר אלי: מעשה הספר

מושב ראשון. דברי פתיחה של מנחה הכנס [נוסח מקור שהועבר ע"י הדובר]



הערת המערכת: [מנחה הכנס: ד"ר אלי גורפינקל מרצה בבית הספר ללימודי יסוד ביהדות באוניברסיטת בר אילן ובמכללות נוספות. מחקריו עוסקים בהגות היהודית בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, ובכללם דיונים במורה הנבוכים ומסורותיו הפרשניות].

אנו שמחים לפתוח את המושב הראשון בכנס: המורה לדורו ולדורות, כנס ההשקה של המהדורה החדשה של מורה הנבוכים, עם תרגום חדש וביאור מקיף.

אני מבקש להודות לגופים שתמכו בכנס והיו שותפים בארגונו בשלבים השונים: מפעל משנה תורה בראשות הרב ד"ר יוחאי מקבילי, האגודה לטיפוח חברה ותרבות בנשיאות ד"ר יגאל בן שלום, האגף לתרבות יהודית במשרד החינוך בניהולו של הרב איתאל בר לוי, משרד ההשכלה הגבוהה והמשלימה;

לגופים אלה חברו בארגון כנס זה כמה יחידות של אוניברסיטת בר אילן, שגם מארחת כנס זה, ובראשן בית המדרש הגבוה לתורה בראשות הרב ד"ר יהודה אלטשולר, והמחלקה לפילוסופיה יהודית בראשות הפרופ' חנוך בן פזי, ורבים אחרים.

אנו מבקש להודות גם לדוברים, אותם אזכיר בהמשך איש לפי כבודו ומעלתו, ואחרונים חביבים - האורחים שמכבדים אותנו בנוכחותם כאן או בצפייה מרחוק.

התכנסנו – ואחרי יותר משנה עם הקורונה אנו יודעים שזה לא מובן מאליו שניתן להתכנס – וגם מתפללים שיהיה ניתן להתכנס גם בשבועות הבאים.

בכל אופן, אנו מבקשים לכבד ולהוקיר, להודות לאלה שטרחו שנים ארוכות על כל תג במהדורה החדשה, במלאכת התרגום והביאור. חוקרי הרמב"ם רגילים לכתוב מאמר, אולי אפילו ספר, על סוגיה מימונית אחת, לעיתים אפילו על פסקה או פסוקית. כותבי הספרים מנסים לסקור או לסכם, ומטבע הדברים מתרכזים בתמונה הגדולה ופחות פרטים; לפנינו מונחים שלשה כרכים בהם נעשה ניסיון מקיף לפחות לגעת במכלול הסוגיות, גדולות וקטנות. שאלות של מבנה וחלוקה, דיונים מקיפים בקבוצת פרקים, ולצידן ביאור של פסקה

אחרי פסקה, רעיון רודף רעיון. קשה להאמין, אבל לצד הביאור נערך תרגום מחדש למורה הנבוכים – מפעל אדירים שעוד ידובר בו, ביתרונותיו ובתרומתו.

אמנם, עיקרו של ערב זה הוא עיון. התכנס כאן קהל מגוון שכולו צמא דעת ושוחר את משנת הרמב"ם. אנו מבקשים לשמוע מהדוברים הנכבדים, החוקרים, הרבנים, ואישי הציבור, על כמה נושאים שמטרידים, אני מאמין, כל מי שעסק ברמב"ם וקשורים גם להבנת המאמץ העצום שנעשה בסדרת ספרים זו: מהו מקומה של התבונה בחיי האדם ובפרט בחיי המאמין? האם המחשבה הדתית של הרמב"ם רלוונטיות לזמננו? מה יכול לתרום מורה הנבוכים שנכתב ע"י איש מדע מצרי במאה הי"ב לאיש המאה העשרים ואחת.

הרב עתניאל מנצור: ברכות [נוסח מקור שהועבר ע"י הדובר]



הערת המערכת: [ברכות: הרב עתניאל מנצור מנהל חטיבת ביניים בשיבת "חץ" נווה הרצוג בניר גלים, דוקטורנט לתנ"ך באוני' בן גוריון, מנהל מרכז מורשת הרמב"ם ועדות ישראל בטבריה, מנהל במכון משנת הרמב"ם בק. אונו, ומחבר ספרי ציצית ותפילין בראי הרמב"ם ומפרשי חז"ל.]

בברכת השלום והברכה,

ברשות מנחה הכנס ד"ר אלי גורפינקל, ברשות ידידי ורעי הרב ד"ר יוחאי מקבילי, יוזם הכנס ומהדיר מו"נ המבואר, ברשות מו"ר הרה"ג יעקב אריאל, ברשות מכובדי איש רב הפעלים הד"ר יגאל בן שלום – שידיו רב לו בעשייה הציבורית ובהפצת יהדות תימן בארץ ובעולם. ברשות המכובדים היושבים ראשונה במלכות, ציבור יקר איש איש לפי מעלתו וכבודו.

הרמב"ם – בן המאה השתים הינו דמות מיוחדת ומרתקת. והוא עסק בתחומים רבים כרב, מורה, מנהיג, פילוסוף, מדען, חוקר, רופא ומגדולי הפוסקים.

ואלה רק חלק משלל התארים לאחד היהודים החשובים והנערצים ביותר בכל הזמנים. על דמות זו נאמר: "ממשה עד משה לא קם כמשה".

כבוד הוא לי לבוא ולהשתתף בכנס חשוב זה ביוזמת ידידי ורעי הרב ד"ר יוחאי מקבילי, שהשקת מהדורה זו היא פרי עמלו ושל שותפיו. זה שנים רבות כאיש חינוך הלומד את תורת הרמב"ם משחר ילדותי, ומלמד את הנוער, צאן מרעייתנו את תורתו, ואפילו זכיתי לכתוב שני ספרים שיש להם נגישות ברורה לרמב"ם אם זה הספר "ציצית בראי הרמב"ם ומדרשי חז"ל" ו"תפילין בראי הרמב"ם ומפרשי חז"ל". כמנהל חטיבה בשיבת "חץ" נווה הרצוג אשדוד, לא אחת חשבתי מתי יבוא האדם הבר אוריין, וינגיש את מורה הנבוכים לדורנו. ואכן, זכה הרב ד"ר יוחאי מקבילי ומפעל משנה תורה, להוציא את מהדורת הי"ד החזקה - משנה תורה לרמב"ם וזה שנים שאנו לומדים ומלמדים את תלמידנו פרק יומי ברמב"ם מתוך מהדורתו. **והנה הגיעה השעה, שגם את מורה הנבוכים נוכל ללמד את תלמידנו בצורה יותר מבוארת ולהתאים אותה לדורנו הנבון, תוך הנגשה טכנולוגית בעידן זה, וכך כתב מקבילי בהקדמתו: "ניסינו לתרגם את דברי הרמב"ם כאילו נכתבו על ידו בלשון ימינו, כדי לאפשר לקורא להבין את הדברים ולצייר אותם במחשבתו בזמן קצר".**

כמנהל מרכז מורשת הרמב"ם ועדות ישראל בטבריה בראשותו של מו"ר הרב חיים פוגל, אשר פועלים יום לשימור מורשת עדות רבות בעולם היהודי, ובעיקר בחיבור שלהם לדמותו של הרמב"ם. נשתדל להפיץ את המהדורה הזו בארץ ובעולם, דבר המחייב כל יהודי ויהודי ללמוד ולהשכיל בתורת מורה הנבוכים. וכפי שכתב הרמב"ם: "מטרתו הראשונה של חיבור זה היא ביאור משמעויות של מונחים המופיעים בספרי הנבואה" ומקבילי בביאורו לפתיחת הרמב"ם למורה הנבוכים, הרחיב את היריעה וכתב על לימוד מורה

הנבוכים בימינו כך: "כיום 'מורה הנבוכים' ראוי גם למי שאינו מכיר את הפילוסופיה היוונית, הן מפני שחלקה הנכון הומר בידיעות שמלמדים בבתי הספר לכל תלמיד, הן מפני שיש תובנות יסודיות הראויות לכל אחד כפי כוח השגתו".

מכאן נצא כולנו בתפילה שלימוד מורה הנבוכים עם מהדורתו המופלאה והמיוחדת של מקבילי בתרגומו של הלל גרשוני, בע"ה יניב פרי וילמד על שולחן, של אנשי הגות ומחשבה, הלכה, חינוך קטנים כגדולים איש איש לפי השגתו הוא.

נאחל לכל הפועלים העושים והמעשים הצלחה בהפצת תורת הרמב"ם.

היו ברוכים

הרב יעקב אריאל: המורה לנבוכי דורנו

{ חסר דברי הפתיחה } נמצא עמנו הרב יעקב אריאל...

הערות המערכת: [הרב יעקב אריאל]



למדתי מפי נשיא המדינה הפורש, רובי ריבלין, שבטקסים שבהם יש הרבה מכובדים, הראשון מקריא את כל רשימת המכובדים, והאחרים אומרים "מכובדיי", בשביל לא להשמיט אף אחד, אז כל המכובדים שהוזכרו, אני מבקש מהם גם כן רשות לעמוד לפניכם פה. ראשית, אני רוצה להודות לבר אילן על היוזמה ועל הארגון, ובעיקר לכל החבורה הקדושה שעסקה בהוצאת הרמב"ם החדש לאור. באמת כלי מפואר, בצורה גם חיצונית וגם פנימית - התרגום, הביאור, הכל ממש פאר וחדר, כל הכבוד לכם רבותיי "יפוצו מעיינותיכם חוצה להשקות את הצמאים בעולם כולו".

זה לא ספר קל, הנושא בהקדמה אומר שהוא העמיד קשיים רבים בכתיבת הספר כדי שכל מי שילמד - יתקשה גם. אני אעמוד איתכם רק על נקודה אחת, (הערה: אני מבקש סליחה שאני עוד ביקשתי להיות קודם, בגלל שינוי התאריך נקבעו לי עוד שני אירועים היום, לכן אני צריך לצאת מוקדם יותר, אני מבקש סליחה). הדבר שבאמת, לדעתי, נוגע לימינו, במיוחד בעולם המודרני, מאז התפתחות הטכנולוגיה והמדע, אני רוצה לעמוד על הנקודה של המדע והמוסר. הרמב"ם ידוע כרציונליסט - ספר המדע, הרמב"ם כולו בנוי על אדני השכל, ההגיון הצרף. אין ספק שהוא העלה את רמת האמונה לרמה שכלית, צרופה ביותר. בפרק הראשון במורה נבוכים זה הצלם, שזה המהות של האדם, הצורה והמושגים האריסטוטליים. המהות של האדם זה השכל, זה האדם, האדם החושב וההוגה זה האדם. היתר זה דברים שאינם מייחדים את האדם כאדם, ובה נברא האדם ב"צלם האלוקים", כי גם האלוקים זה שכל, חוכמה - זה הקב"ה. אין לו הגדרה אחרת, בכלל אין לו הגדרה, הרמב"ם האריך מאוד שאין לו הגדרה, ולמרות שאין לו הגדרה, ההגדרה היחידה שמתאימה לאל זה החוכמה. וה' ברא את האדם בצלמו וייצר את האדם בחוכמה. ומכאן נוצר הקשר בין האדם לאלוהים. האדם יכול לדבוק באלוהים ע"י שהוא משיכל, מחכים, עוסק בצד החוכמה ומברר את האמונה בצורה מתחכמת מאוד, בצורה רציונליסטית ואז מגיע להפשטה עליונה ואז מגיע לדבקות.

והרמב"ם בחלק ג', בפרקי ההשגחה, מרגיש שהדבקות של האדם החושב על אלוהים היא לא רק בשכל שלו, אלא גם במעשים שלו. רק האדם המוסרי יכול לדבוק באלוהים, וכאן צריך להדגיש את המיוחד את הרמב"ם, עם כל ההדגשה על השכל, הרמב"ם רואה בשכל ובמוסר ערכים זהים. הפרק השני של מורה נבוכים עוסק בסוגיה הזאת. בפרק השני של מורה נבוכים הוא שואל מה שקרה לאדם הראשון אחרי עץ הדעת, מה היה לפני כן ומה היה אחרי כן. לפני כן, האדם היה בעל חשיבה מופשטת צרופה, ומכוח חשיבה הזו, ידע מה זה טוב ורע. הטוב ורע זה מושגים מתמטיים כמו $2=1+1$ כך זה טוב וזה רע. זה מושגים שכליים, צרופים ואין לי שום ספקות, פיקפוקים, מתמטי. אך עץ הדעת, הנושא של מוסר, וערכים הפך להיות מפורסמות -

מה האופנה אומרת, זה מקובל, יש ביטוי ביידיש "פאסט נישט" = מתאים לך. לפני שאתה עושה מעשה שואלים "מתאים?" אתה מקדש את התקשורת את השכנים. המוסר איבד את משמעותו המקורית והפך להיות יותר אופנה. וכאן הירידה הגדולה של האדם, הרמבם התעלם מהשאלה הזאת של המוסר בחלקים הראשונים שלו אם כי (אפשר להראות) זה כן נמצא הרבה בחלק השני, ובחלק השלישי שעוסק בצד המעשי, בחיי המעשה, אין ספק שהמוסר תופס מקום מרכזי. כל זה של טעמי המצוות, כל המושג השגחה, הדבקות בה', תפקיד המדינה. כל הדברים האלה עוסקים בצד המוסרי של האדם, ובעיקר בפרק האחרון - השיא של הרמבם, אולי אני אקדים דווקא את הסוף. הרמב"ם מסיים את מורה נבוכים בפסוק מירמיהו "אל יתהלל חכם בחוכמתו" ומדגיש "אל יתהלל חכם בחוכמתו". זה נוגד את כל הרמב"ם לכאורה. "כי אם בזאת יתהלל המתהלל השכל וידע אותי" עד כאן זה מורה נבוכים, רמב"ם: "השכל ידע אותי" אבל מי שינתק את זה מההקשר מסלף את הפסוק "כי אני ה' עושה חסד, משפט וצדקה בארץ כי באלה חפצתי". הרמב"ם מסיים את מורה נבוכים בערך הזה: חסד, משפט וצדקה בארץ - כי באלה חפצתי. זה חוזר להתחלה שהחוכמה האלוקית היא חוכמה מוסרית. אני משתמש בכמה מושגים קצת מודרניים זה לא רק "התבונה הטהורה", אלא התבונה המעשית.

התבונה המעשית. וכאן ההבדל המהותי בין המקורות, אריסטו לרמב"ם היהודי. אצל אריסטו המושג רצון - ה' לא קיים. ריה"ל בכוזרי פותח בשאלה הזאת כמפתח: האם אפשר להגיד שה' רוצה? האל רוצה משהו? הפילוסוף האריסטוטלי טוען שהמושג רצון לא תופס בה'. מה זה רצון? אתה שואף למשהו, חסר לך משהו, (לה') אין רצון. השלמות המוחלטת לא חסר לה שום דבר, היא לא שואפת לדבר, אין לה שום רצון, רק חוכמה, רק שכל. האמונה שהעולם מתחדש אומרת שלמרות החוכמה יש גם החלטה רצונית לברוא עולם. העולם לא היה קדום, זה הרמב"ם מדגיש, וזה ההבדל הגדול בין הרמב"ם לאריסטו שהעולם לא קדום אלא נברא, ובשביל לברוא אותו הוא היה צריך רצון, החלטה להוציא מהכח לפועל. לפי אריסטו החוכמה היא גם מלווה בחומר ההיולי ובכל החומרים האחרים, בחומר ובצורה. עצם החוכמה, האור של החוכמה מחייב (!) גם צל של חומר וצורה. העולם קדמון. הרמב"ם חולק על זה, הוא מוכיח הוכחה מדעית שאין שום הוכחה שהעולם קדמון, מעניין שבעולם של ימינו של הפיזיקה המודרנית מתקרבת יותר לתפיסה הזאת, שהעולם נברא אי פעם, שכן לברוא פירושו של הדבר עד אז לא היה ומכאן ואילך יש. יש רק רצון. יש רצון אלוקי, יש רצון, כמו שאת החוכמה האלוקית לא מבינים עד סופה כך גם את הרצון האלוקי לא מבינים עד סופו.

מה אנחנו יודעים? הרצון האלוקי משתקף בתורה ובמצוות, מה ה' רוצה? טוב. ה' רוצה טוב. הוא רוצה שהאדם יהיה טוב. הוא ברא עולם טוב, הרמב"ם מדגיש את זה בחלק שלישי, הוא מדבר על הרוע בעולם על הבעיות הרוע בעולם. הרוע נובע מזה שהעולם לא מושלם, כי אי אפשר שיהיה מושלם כי יש רק דבר אחד מושלם, רק האל מושלם. האדם, העולם לא מושלמים, הם נבראו, יש להם התחלה, יש להם



סוף. הם תופעות משתנות, הם לא המוחלט המושלם. ולכן יש פגם. הרוע נובע מהפגם. **וכאן הרמב"ם מדגיש שהאלוקים הוא טוב והוא ברא את העולם הכי טוב שיכול להיות, הרוע בעולם מאיפה הוא נובע? מדבר אחד (הבחירה החופשית) שהוא חסרון וגם מעלה.** וכאן הרמב"ם מדגיש נקודה שלא נאמר בפרק הראשון, הצלם האלוקי שהאדם נברא בצלמו הוא לא רק חוכמה, אלא גם טוב, אבל הטוב של האדם לא מושלם כמו שהחוכמה שלו לא מושלמת. וכדי לעשות טוב צריך בחירה חופשית, חזרנו לפרק השני, שבחירה חופשית של האדם היא זאת שהביאה אותו לרדת מהרמה הראשונה הגבוהה של הזהות בין החוכמה, הטוב והמוסר,

להפרדה בין החוכמה והמוסר. הבחירה החופשית בוחרת בחירות שונות, **הייתי אומר על דרך הלצה, תסלחו לי, אלא שהוגים עברית נכונה והוגים את ה - ח' כ - ח' לעומת אנחנו הוואזוזים (=יהדות אשכנז) שמקלקלים את ה - ח' ב - כ', יש בחירה ויש בכי - רע, לצערנו הבחירה היא גם בכירע, כי הבחירה מאפשרת לאדם לבחור גם ברע. האדם יכול להיות טוב ויכול להיות רע.** האלוקים לא יכול לבחור ברע, כי הוא טוב מוחלט ומושלם. וכאן לא אכנס על כל מה שהרמב"ם מדבר על "שער הנמנע" כמו שאלוקים לא יכול לברוא אבן שהוא לא יכול להרים אותה או לעשות משולש מרובע, או להגיד שאחד ועוד אחד שווה חמש - זה לא חסרון אלוהי, זה כשל לוגי, אין בלוגיקה אפשרות שאחד עוד אחד יהיה חמש. אלוקים לא יכול להיות לא הגיוני, האדם יכול להעלות מחשבות לא הגיוניות. אז הוא שואל איך אפשר שאלוקים לא בורא אחד ועוד אחד חמש, אז מחילה, האדם יכול לדבר שטויות, אלוקים לא מדבר שטויות - אחד ועוד אחד זה שתיים לא חמש. אז החסרון הוא באדם שהוא לא מושלם בהגיון שלו, ולכן הוא מעלה כל מיני שאלות מוזרות, ולכן גם הבחירה שלו היא לא בחירה מושלמת - הוא יכול לבחור ברע. **אלוקים לא יכול לבחור ברע, הוא רק טוב, האדם יכול להיות רע.** מכיוון שלאדם יש בחירה הוא יכול להיות ברע הכי גרוע שיוכל להיות, הוא יכול להיות חיה טורפת והוא יכול להיות מלאך אלוקים. וה' ברא את האדם עם בחירה חופשית והרמב"ם מדגיש את הבחירה החופשית גם במורה נבוכים, גם בשמונה פרקים, הוא עוסק בשאלה הזאת איך הבחירה החופשית מסתדרת עם הידיעה האלוקית, המדע, הידע והידוע, ידועים פחות או יותר.

אם כן, המצב הזה שהאדם עם בחירה חופשית שלו שנולד מהרצון, **וכיוון שהרצון של האדם הוא רצון אנושי שיש לו בחירה חופשית הוא יכול לבחור בכל מה שהוא רוצה. וכאן הנתק בין החוכמה למוסר. וכאן אני רוצה להדגיש את הקשר של זה שאנחנו חיים בעולם טכנולוגי, מדעי, מתקדם מאוד, אבל אנחנו תמיד מפרידים בין החוכמה למוסר.** האדם חכם בחוכמתו. איש מדע נמדד לפי הישגים המדעים שלו, מה אישיותו מה התנהגותו, זה אותנו לא מעניין. זה לא רלוונטי, העיקר הוא המציא המצאה חשובה, נוסחה חדשה - זה העיקר. האם הוא גם אדם הגון, ישר, שואף טוב? לא, זה לא משנה, זה לא רלוונטי. אז אני רוצה להזכיר מדען אחד בעולם שעמד על הטעות הזו שזה (אלפרד) נובל, שהמציא את הדינמיט, וראה מה הסכנות הטמונות בחומר נפץ זה, לאן זה עלול להוביל. הוא המציא דנמיט למטרות חשובות. אני זוכר בתור ילדנו, בתור ילד ירושלמי, שבונים בית בתוך הסלעים אי אפשר היה לבנות מבלי לפוצץ את הסלעים "ברוט" היו קוראים לזה בערבית, היום יש בולדוזרים, יש D9, היום יש שיטות אחרות, אבל בילדותנו זה היה הדנמיט שבסוף איתו בנו, סללו כבישים, בנו סכרים, בנו גשרים. כל העולם נבנה בזכות הדנמיט הזה, אבל שהוא ראה שהדנמיט משמש גם לשפיכות דמים נוראה, הוא הלך והקדיש את כל הרווחים שלו לקרן הידועה "פרס נובל". אני ושב שזה אחד המקרים היחידים בעולם, המדען שתפס את הבעיה שההמצאות המדעיות שלו עלולות לגרום גם לרשע, לרוע.

אנחנו מכירים את התופעה הזאת שהפרדה בין הצד השכלי לצד המוסרי. אנחנו צריכים את המכשירים המודרניים, את הידע המודרני. אנחנו מעדיפים את המדען שהמציא את המכשיר המודרני, החדש, היעיל, גם על חשבון התוצאות המוסריות שלו. אנחנו נשתדל להפריד, נשתדל. (אבל) אפשר להפריד בין הדברים. הרמב"ם מדגיש לנו: **רבותיי, זהות החוכמה והמוסר, אי אפשר להיות חכם גדול בלי מידות טובות, הוא מדגיש זאת בעיקר בשמונה פרקים אבל גם בשמונה נבוכים (חלק שלישי) בפרק כז הוא מדבר על המדינה, המדינה לפי הרמב"ם מטרתה זה לחנך את האדם למידות טובות. תגידו את זה היום, (יענו:) מה, המדינה צריכה לחנך את האדם למידות טובות?! במילים אחרות, להכניס את הפולטיקה לתוך החינוך?! אני אומר את זה עכשיו בצורה חריפה האם בתי - ספר, המוסדות להשכלה הגבוהה, המקומות שמחנכים לתכלית האדם, האם באמת דואגים לכך שהצד המוסרי יהיה זהה לצד ההשכלתי? יש בתעודת בגרות ציון למוסר? יש לזה ציון? בכיתות נמוכות כמו א' ב' יש הערות אם האדם מתנהג יפה, ככל שהגיל עולה חשוב מה הידע שלו, 10 במתמטיקה, 10 באנגלית, זה העיקר. צדק, מוסר, התנהגות אנושית - אין ציון. מוכרח רק לשבח את בית ספר לרפואה בבאר שבע שהיו לו תלמידים שפנו ללמוד קצת רפואה, פנה אליהם ושאל אותם אל תגידו לי מה כתוב לכם בתעודת זהות שזה אנחנו יודעים, איך הוא כאדם. אני לא יודע אם היום עוד עושים את זה, כי רופא צריך להיות בן אדם. אעפ"כ, קנה המידה לקבל אדם לרפואה זה ה-IQ - שלו או הפסיכומטרי**

ה7000 או ה8000, כמה שצריך שם. מה עם הערכים, המוסר?! הרי כמה חשוב שרופא יהיה בן אדם. רבותי, ההפרדה הזאת היא אסון, אסון לאנושות, ראינו על בשרינו את זה, מדינת גרמניה עם כל הכמות הטכנולוגית שלה לאן היא הגיעה. עם ישראל כל כך סבל מזה, וצריך להיות הראשון בעולם שמדבר נגד התופעה הזאת. הרמב"ם מדגיש את זה, הדבקות בה' היא רק אדם שצריך להיות צדיק. חוכמה יכולה להיות באדם רק אם הוא גם מוסרי. ולקראת הסוף הרמב"ם אומר "אל יתהלל חכם בחוכמתו וגיבור בגבורתו (ועשיר בעושרו), כי בזאת יתהלל המתהלל, השכל וידע אותי כי אני ה' עושה חסד צדקה ומשפט בארץ, כי באלה חפצתי נאום ה'".

הנושא ארוך ומסובך אבל אני אסתפק בזה כי צריך הרבה לימוד ולהדגיש את הנקודה הזאת שהרמב"ם הוא איש השכל והלב, והלב הוא חלק מהשכל ולא ההפרדה הזאת.

הרב יהודה אלטשולר: גדלות האדם והאומץ לחשוב [נוסח מקור שהועבר ע"י הדובר]

{ חסר דברי הקדמת המנחה }

הערת המערכת: [הרב ד"ר יהודה אלטשולר: ראש המכון הגבוה לתורה, אוניברסיטת בר אילן] ברשות...

צהריים טובים לכל הבאים ליום עיון חשוב זה ולכל הצופים בנו מהבית.

[29:00] אני רואה כזכות גדולה מאד עבור המכון הגבוה לתורה את העובדה שיום זה נערך בעצה משותפת ובשותפות מלאה בין מספר גופים ששיתוף הפעולה ביניהם לא תמיד עולה בקנה אחד, וביחד אנו משמשים אכסניה להשקת המפעל, באמת מפעל נפלא, מפעל התורני רחב המימדים של תרגום וביאור מורה הנבוכים. זו בעצם יוזמה פרטית התנדבותית של הרב יוחאי שידי רב לו כבר בביאור היד החזקה כפי שכבר נאמר, וזו חוברת לה לאכסניה אקדמית באוני' בר - אילן, המחלקה למחשבת ישראל, ולמוסד תורני כמכון הגבוה לתורה. אינני בטוח אבל נדמה לי ולפחות מותר לנו לקוות שהרמב"ם עצמו היה שבע רצון משיתוף הפועל הזה.

הרמב"ם השקיע בספר המורה את מיטב הגותו ותפיסתו ביחס ליריעה שלמה של נושאים. חלקם במפורש וחלקם בצורה סמויה. וכדבריו, בהקדמה לספר: "השלם מבני האדם, יפיק תועלת מכל פרקיו. מה רבה תהיה שמחתו בהם ומה ינעם לו שמעם!"

אני מבקש לשתף בחוויה אישית. זכורני שכאשר החלטתי ללמוד את ספר המורה על הסדר בקריאה רציפה,



לפני שנים לא רבות, חשתי ואני עדיין זוכר וחש זאת, תחושה של השתאות ביחס לשיטתיות שבה הרמב"ם עובר בחלק א פרק אחר פרק, וכמו גנן שמנכש את העשבים, הוא ניגש למילה ועוד מילה, מונח ועוד מונח ועוקר הבנות משובשות מגן האמונה הטהורה. וכך גם בחלקים הבאים. הוא מנכש עוד ועוד עשבים ודעות שגויות בעיניו ובצורה בהירה מנסח מצע בהיר הגיוני ומוצק לתפיסה תורנית עד לסופו של חלק ג.

אך להשתאות הזו היתה סיבה נוספת והיא ההתפעלות מהאמון שהרמב"ם נותן באדם, ומהעובדה שהוא איננו מאויים כלל מהאופן בו תיתפס האמת בההירה אותה. הוא מוסר לתלמידו, ודרכו לכולנו בספר המורה. הרמב"ם מרצה את דבריו פרק אחר פרק עד לשיאו של

הספר בחזון האנושי אותו הוא מעמיד ופורס בפנינו על האיש שיתהלל ב"השכל וידוע אותי כי אני ה עושה חסד משפט וצדקה בארץ, כי באלה חפצתי נאם ה'". המצפן האדיר הזה שמפורט בפרק החתימה של הספר הוא היעד שאליו ודרכו ראוי לקרא את הספר כולו – החזון של האדם ששכלו מדריכו ומעצב את חייו מתוך דבקות בבוא בתורתו ובמצוותיו וממילא כל מעשיו הם להרבות חסד וצדקה בארץ.

האמון של הרמב"ם באדם שהינו מסוגל למשימה כבירה זו, האמון בצלם האלוהים של האדם חורז את הספר מתחילתו ועד סופו – החל בקביעה שבריאתו של האדם בצלם עניינה ש"בשל אותו העניין כלומר השכל האלוהי, הדבר בו נאמר על האדם שהוא בצלם אלוהים ובדמותו".

אחד מביטויי השיא של התובנה הזו מגיע כמובן בשירת ההלל ששר הרמב"ם אודות הבחירה החופשית בהלכות תשובה שלו כאשר קובע שכל אדם ראוי לו להיות צדיק כמשה רבינו או רשע כירבעם או חכם או סכל או רחמן או אכזרי או כילי או שוע וכן שאר כל הדעות, ואין לו מי שיכפהו ולא גוזר עליו ולא מי שמושכו לאחד משני הדרכים אלא הוא מעצמו ומדעתו נוטה לאי זו דרך שירצה".

אך עוד לפני כן בתוך המורה עצמו בחלק א בפרק יד דן הרמב"ם בטיבו של המונח אדם שיכול לשמש כשם פרטי – אדם הראשון, כשם המין – לא ידון רוחי באדם, וכשם להמון העם – אכן כאדם תמותון

מהי המשמעות של הדיון הזה? יתכן שרמב"ם רוצה לבסס פה אמירה **בה בעצם יכול כל אדם להיות המון ואולי להפוך גם לאחד ומיוחד**. ולא לחינם משלב הרמב"ם בפרק הזה, בנימה של אכזבה מסויימת את הפסוק בתהילים "אני אמרתי אלהים אתם... אכן כאדם תמותון".

אך מה צריך להעשות האדם כדי לקדם את עצמו? הרבה יגידו שהמשימה היא להידבק בשכל ובמושכלות, אך דומני שיש שלב אחד מקדים והוא מופיע בהקשר אחר לחלוטין – התעוררות.

על האדם להתעורר. אדם ישן איננו מביא עצמו לידי ביטוי ככלל. יש אנשים ערים שישנים לחלוטין וזו סכנה גדולה.

רמב"ם הלכות תשובה פרק ג : אף על פי שתקיעת שופר בראש השנה גזירת הכתוב רמז יש בו כלומר **עורר ישינים משנתכם** ונרדמים הקיצו מתרדמתכם וחפשו במעשיכם וחזרו בתשובה וזכרו בוראכם, אלו השוכחים את האמת בהבלי הזמן ושוגים כל שנתם בהבל וריק אשר לא יועיל ולא יציל הביטוי לנפשותיכם והטיבו דרכיכם ומעלליכם ויעזוב כל אחד מכם דרכו הרעה ומחשבתו אשר לא טובה,

בדרשות לראש השנה מקובל לשאול על טעמא דקרא שדורש כאן הרמב"ם האם עניין ההתעוררות זה רק וורט? דומני שיש כאן עניין עמוק ומהותי :

בראשית פרק ב, יז – כב : וּמִעֵץ הַדִּיעָה טוֹב נָחָע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ כִּי בְיוֹם אֲכָלְךָ מִמֶּנּוּ מוֹת תָּמוּת : וַיֹּאמֶר ה' אֶל הַיָּם לֹא־טוֹב הָיִיתָ הָאָדָם לְבָדּוֹ אֶעֱשֶׂה לּוֹ עֵזֶר כְּנֶגְדּוֹ : וַיִּצָּר ה' אֶל הָאֱלֹהִים מִן־הָאָדָמָה פְּלִתִיתָ הַשָּׂדֶה וְאֵת פְּלִעוֹף הַשָּׂמַיִם וַיִּבְאֵל אֱלֹהֵי־הָאָדָם לְרִאיוֹת מִה־יִּקְרָא לּוֹ וְכָל־אֲשֶׁר יִקְרָא לּוֹ הָאָדָם נֶפֶשׁ חַיָּה הוּא שְׁמוֹ : וַיִּקְרָא הָאָדָם שְׁמוֹת לְכָל־הַבְּהֵמָה וְלָעוֹף הַשָּׁמַיִם וְלִכָּל־חַיַּת הַשָּׂדֶה וּלְאָדָם לֹא־מָצָא עֵזֶר כְּנֶגְדּוֹ : וַיִּפֹּל ה' אֶל־הָאֱלֹהִים תְּרַדְמָה עַל־הָאָדָם וַיִּשָּׁן וַיִּקַּח אֶחָת מִצִּלְעֹתָיו וַיַּסְגֵּר בָּשָׂר תַּחְתָּנָה : וַיִּבֶר ה' אֶל־הָאֱלֹהִים אֶת־הַצֶּלַע אֲשֶׁר־לָקַח מִן־הָאָדָם לְאִשָּׁה וַיִּבְאֶהָ אֶל־הָאָדָם :

מדוע היה צורך שהאדם יישן בזמן לקיחת הצלע ממנו? ואיך זה קשור לקריאת השמות שמסופר לפניכן?

רש"י במקום מבאר שתנומת האדם נבעה מטעם מוסרי כדי שחיה לא תתגנה עליו, אך המדרש מציע כיוון שונה :

בראשית רבה (וילנא) בראשית פרשה ח סימן י : אמר רבי הושעיא בשעה שברא הקדוש ברוך הוא אדם הראשון טעו מלאכי השרת ובקשו לומר לפניו קדוש, משל למלך ואפרכוס שהיו בקרוכין והיו בני המדינה מבקשין לומר למלך דומינו ולא היו יודעין איזהו, מה עשה המלך דחפו והוציאו חוץ

לקרוכין, וידעו הכל שהוא איפרכוס, כך בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון, טעו בו מלאכי השרת ובקשו לומר לפניו קדוש, מה עשה הקדוש ב"ה הפיל עליו תרדמה וידעו הכל שהוא אדם, הדא הוא דכתיב (ישעיה ב) חדלו לכם מן האדם אשר נשמה באפו כי במה נחשב הוא.

קריאת השמות לבעלי החיים היא מעין שותפות של האדם במעשה בראשית. הקב"ה ברא את החיים והאדם מאפיין אותם וקורא להם בשם. כך הוא גם מגלה שאין לו עזר כנגדו.

המלאכים רואים את מעלת האדם שנברא בצלם אלוהים ורוצים לומר לפניו קדוש ובצדק. אך השינה שמפיל הקב"ה על האדם מדגישה את חולשתו ואנושיותו של המין האנושי וזו אכן – מפלה. הגבול שהיה מטושטש בין ה' ואדם, התחדד ונעשה בהיר.

הפייטן בפיוט מלך עליון אותו נוהגים בני אשכנז לומר בראש השנה, עוסק בגדולתו של הבורא לעומת האפסות האדם. הקב"ה מתואר כמלך עליו ואילו האדם – מלך אביון. הפייטן מתאר מלך אביון זה במילים – מלך אביון: תנומה תעופנו, תרדמה תעופנו, תוהו יושפנו – עד מתי ימלוך?!

הרמב"ם מציין במקום נוסף את השינה כמאפיין אנושי. רמב"ם הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה פרק ו:

חייב אדם להזהר במזוזה מפני שהיא חובת הכל תמיד, וכל זמן שיכנס ויצא יפגע ביחוד השם שמו של הקדוש ב"ה **ויזכור אהבתו ויעור משנתו ושגיותיו בהבלי הזמן**, וידע שאין דבר העומד לעולם ולעולמי עולמים אלא ידיעת צור העולם ומיד הוא חוזר לדעתו והולך בדרכי מישרים, אמרו חכמים הראשונים כל מי שיש לו תפילין בראשו ובזרועו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו מוחזק הוא שלא יחטא שהרי יש לו מזכירין רבים והן הם המלאכים שמצילין אותו מלחטוא שנאמר חונה מלאך יי' סביב ליראיו ויחלצם,

ההתעוררות אם כן היא המשימה הראשונית שהאדם צריך לאמץ על מנת לפעול כ – אדם. זו אינה דרשנות. הרמב"ם עצמו מגדיר כך את מטרתו ועניינו של יום האחד בתשרי. במורה הנבוכים פרק חלק ג פרק מג הוא כתב:

"ראש השנה יום אחד, מפני שהוא יום תשובה **והערת בני אדם משכחתם**, ומפני זה יתקע בו בשופר כמו שבארנו במשנה תורה".

אך הרמב"ם לא רק מעניק לאדם חשיבות וגדולה הוא גם מדרבן את האדם לחשוב.

מלאכת ההגדרות במורה נבוכים חלק ראשון היא למעשה מלאכה של שחרור וחילוץ משמעותיות נוספות לכל מילה ומונח. שחרור שמחייב את הלומד להניח שהמילה שמופיעה לפניו היא עצמה מעין תפוחי זהב במשכיות כסף – כהגדרת הרמב"ם את מפעלו שלו בהקדמה למורה. לכל מילה יש חיצוניות ותוך הפרשנות המופשטת של מעשם רבים בתנ"ך כמו אברהם והמלאכים בפרשת וירא, החטא בגן עדן, ומעשה בלק והאתון מאפשר ולמעשה מחייב את הלומד להתייחס לפסוק כבעל מסר ומשמעות מרובדת שאותה או יותר נכון אותן, את המשמעות, יש להוסיף ולחשוף.

לפני העיסוק בפרקי ההשגחה המפורסמים בחלק ג יז, נא עוסק הרמב"ם בפרק ח ואילך בבעית הרוע בעולם. הרוע מקטלג ע"י הרמב"ם לשלושה סוגים:

1. מה שפוגע באדם מצד הטבע, דהיינו הגוף האנושי פגיע מעצם היותו גוף.
2. הפגיעה ההדדית של בני האדם זה בזה
3. הפגיעה של האדם בעצמו

עיקר הנזק והרוע בעולם, טוען הרמב"ם משתייך לסוג השלישי, אך הוא נובע לא מכך שהעולם הוא מקום רע, **אלא מהרעה שהאדם מביא על עצמו בצורה בהירה וחדה** מתנסח הרמב"ם בפרק יב ואומר: "אותן רעות

גדולות שבני האדם גורמים זה לזה... נובעות מבורות, מהעדר חכמה. כמו שהעיוור משום שחסרה לו ראייה נתקל ונחבל תמיד"...

הבנה מעמיקה של האדם, שהצדדים הגשמיים טפלים בערכם אל מול המטרה האמיתית שהיא "הבנת טבע המציאות ומטלות התורה יתברר להם חסד ואמת בכול, כפי שאמר דוד – כל ארחות ה' חסד ואמת לנוצרי בריתו ועדותיו. חוסר ההבנה העמוק הזה גורם לאדם להביא על עצמו את עיקר רוב בעיותיו וקשייו, ולתפוס את העולם כמקום שבו שולט הרוע.

ומכאן גם נובעת תפיסת הרמב"ם את סוגיית ההשגחה הפרטית.

השגחה פרטית עניינה נתינת חשיבות ו"התעניינות" בעיני הקב"ה בדבר כלשהו. בני האדם הם תכלית הבריאה, ולכן הם חשובים בעיני הקב"ה, פעולתם בעולם משמעותית בעיניו. ולכן על בני האדם חלה הנהגת שכר ועונש. הקב"ה צופה ומשגיח על כל אדם ואדם, ומסדר את המציאות בהתאם למעשיו, כי בני האדם יקרים בעיניו. **האדם נברא בצלם אלוהים, היצור היחיד בבריאה שיש בידיה את היכולת לבחור, ומכוח זה מעשיו משמעותיים וחשובים.** לעומת זאת, בעלי החיים לא ניחנו בכוח הבחירה, ולכן מעשיהם אינם "חשובים" בעיני הקב"ה. בדברי הרמב"ם המילה "מקרה" אינה מציינת שרירותיות, אלא דבר שאינו מהותי. כאשר כותב הרמב"ם שיצורים כבעלי חיים אלה נתונים למקרה, כוונתו שפעולותיהם אינן משמעותיות בעיני הקב"ה, וממילא אינן משפיעות על ההתנהלות הטבעית שבעולם.

בהמשך דבריו בפרק יז מתייחס הרמב"ם לשוני באופן ההשגחה גם בין בני אדם שונים:

"אולם ההשגחה האלוהית לפי דעתי ולפי מה שאני רואה היא נמשכת אחר השפע האלוהי – והמין אשר נדבק בו השפע ההוא השכלי עד ששב בעל שכל ונגלה לו כל מה שהוא גלוי לבעל שכל הוא אשר התחברה אליו ההשגחה האלוהית... שההשגחה נמשכת אחר השכל ומדובקת בו."

וכן בפרק נא: "כי כפי שיעור שכל, כל בעל שכל תהיה ההשגחה בו. והאיש השלם בהשגתו אשר לא יסור שכלו מהשם תמיד, תהיה ההשגחה בו תמיד".

אדם בעל שכל הוא אדם שלומד וחוקר ומחפש את קרבת ה' באופן תמידי. "כי ענין ידיעת ה' היא השגתו... האהבה המופלגת עד שלא תישאר מחשבה בדבר אחר זולת אותו האהוב".

כמו שיש הבדל באופן ההשגחה על בעלי חיים ועל בני אדם, כך גם יש הבדל באופן ההשגחה על בני האדם עצמם. ככל שאדם מממש את הצד האלוהי שבו, הוא יותר מושגח. בהמשך הפרק כותב הרמב"ם:

ותהיה השגחת השם יתברך מתמדת במי שהגיע לו השפע ההוא המזומן לכל מי שישתדל להגיע אליו... כי הוא עם השם והשם עמו. אבל בהסיר מחשבתו מהשם, אשר הוא אז נבדל מהשם, השם נבדל ממנו... כי הענין המביא ההשגחה ולהמלט מיד המקרה, הוא השפע ההוא השכלי... הנה התבאר לך כי הסבה בהיות איש מבני אדם מופקר למקרה ויהיה מזומן ליאכל כבהמות, הוא היותו נבדל מהשם.

כלומר, כאשר אדם לא משתמש בשכלו, לא מממש את צלם האלוהים שבקרבו, אין לחייו יתרון על פני חיי הבהמה. חייו לא מהותיים, לא משמעותיים, אלא טבעיים בלבד. מעשיו אינם יקרים בעיני ה', ולכן הוא נתון יותר ליד המקרה, להתנהלות הטבעית של העולם, נתון יותר להשגחה הכללית ופחות להשגחה הפרטית.

באופן עמוק יותר, ניתן להבין מדברי הרמב"ם שההשגחה האלוהית אינה משהו מנותק מהאדם המגיע למעלה, אלא חוויה שהאדם חווה מתוכו פנימה, משורש נשמתו, "הוא עם השם והשם עימו".

האחריות המוטלת כאן על האדם היא עצומה אך כל כולה נובעת ונשענת על אמון עצום באדם וביכולותיו לממש את אנושיותו באופן מלא.

בסימו של פרק נא בחלק ג מנוסחים הדברים בבהירות רבה:

26 הרי התברר לך שהסיבה להיותו של אחד מבני האדם מופקר לאקראיות, והיותו נתון "לאכול" כבהמות, הוא היסתרו מה'. אך כאשר "אלהיו בקרבו" אין פוגע בו רע כלל. ^(א) הוא יתעלה אמר: "אל תירא כי אתך אני, אל תשׁתע כי אני אלהיך [אמץתיך אף עֲוֹתֶיךָ אף תִּמְכֹּתֶיךָ בְּיָמֶיךָ צִדְקִי]" (ישעיהו מא'; ושם: כי עֲקָף אֲנִי). ^(ב) ואמר: "כי תַּעֲבֹר בְּמִים אֶתְּךָ אֲנִי, וּבְנֵהֲרוֹת לֹא יִשְׁטָפוּךָ [כי תֵּלֵךְ בְּמֹוֹ אֵשׁ לֹא תִכְנֹה, וְלִהְיֶה לֹא תִכְעַר בָּךְ]" (שם מג,ב), כלומר: 'כי תַּעֲבֹר בְּמִים וְאֲנִי אֶתְךָ – הַנְּהָרוֹת לֹא יִשְׁטָפוּךָ'. כי כל מי שהוכשר עד ששפע עליו השכל הזה, תילוה אליו ההשגחה ותימנענה ממנו כל הרעות. ^(ג) נאמר: "ה' לי – לֹא אֶיֶדָא, מֶה יַעֲשֶׂה לִּי אֱדָם?" (תהילים קיח,ג), ונאמר: "הַסֶּסֶן נָא עִמּוֹ וְשָׁלֵם" (איוב כב,כא), כלומר פנה אליו ויהיה לך שלום מכל רע.	פרק נא ה ע ר ה הקשר ההדדי: האל עם האדם כשהוא עם האל 16 כבר הבהרתי לך (פסוק 13) שהשכל הזה ששפע עלינו ממנו יתעלה הוא הקשר אשר בינינו ובינו. והבחירה בידך: אם תחפץ לחזק את הקשר הזה ולעבות אותו, תעשה כן; ואם תחפץ להחליש אותו ולדקק אותו מעט מעט עד שתקטע אותו, תעשה כן. הקשר הזה יתחזק רק בהפעלתו באהבת ה' ובהתמסרות לך כמו שביארנו; והקשר הזה יחלש ויידקק בהעסקת מחשבתך בזולתו. ודע שאפילו היית הגדול שבחכמי המדע האלוהי לאמיתותו, הרי כשאתה מִפְּנֵה את מחשבתך מן ה' ועוסק כולך באכילה הכרחית או בעיסוק הכרחי, אתה קוטע את אותו הקשר אשר בינך ובינך, ואינך עמו באותה העת. וכן הוא אינו עמך, משום שאותו היחס שבינך ובינו נקטע בפועל באותה שעה. ולכן היו אנשי המעלה מקמצים בזמנים שהם עסקו בהם בדברים שאינם ה'. והזהירו (חז"ל) על כך ואמרו: "אַל תִּפְּנוּ אֶל מַדְעֵתְכֶם" (בבלי שבת קמט,א). ואמר דוד: "שְׁוִיתִי ה' לְנֶגְדִי תָמִיד, כִּי מִיָּמֶינִי – בָּל אֲמוּט" (תהילים טז,ח), כלומר: איני מפנה את מחשבתי ממנו, וכאילו הוא ידי הימנית שאיני מסיח דעתי ממנה אף להרף עין, בשל מהירות תנועתה, ומשום כך לא אמוט, כלומר לא אפול.
---	--

[47: 50] גדלות האדם – מטילה על האדם אחריות רבה, אחריות זו מבטאת את האמון של הקב"ה באדם וזוהי ההשגחה לדעת הרמב"ם.

דומני שלדברים אלה יש משמעות רבה בתקופה בה על אף ההתפתחות האדירה בערכו של הפרט, התפתחות שמתרחשת בזכות ההנגשה המלאה של עולמות תוכן וידע, באופן שלא היה מעולם. העליה בתוחלת החיים הפיזית, והשיפור הדרמטי ברווחה האישית ובשפע שיש אצל אוכלוסיות הולכות וגדלות.

[49: 25] אבל דווקא בעידן שכזה, משום מה, אנו רואים ולפחות מבחינתי, די בצער ובתדהמה, את העובדה שמידת האחריות שאנשים לוקחים על חייהם כמעט הייתי אומר הולכת וקטנה. אנשים מוכנים לקחת פחות החלטות על מעשיהם, לקחת פחות אחריות על מעשיהם, ולקחת פחות החלטות שנוגעות לחייהם. אנשים מזקקים ליועץ בכל דבר ועניין. אנשים לא מסוגלים כבר פשוט לחשוב ולקבל החלטה ולהניע את חייהם קדימה. כל דבר מצריך יעוץ אין סופי עם אנשים מומחים מטעמים, או לא מטעמים, לכל דבר ועניין. גם בתחום הרפואי, אדם רוצה שמומחה רפואי יכריע בעבורו גם בשאלות שהן בכלל לא רפואיות. שאלות שנוגעות לשאלות של אתיקה, של התייחסות לחיים, התייחסות למוות שבהן התשובות לא מצויות אצל איש, גם לא אצל הרפוא. אבל הצער עמוק שבעתיים כאשר בעיני ההמון נוצרה מעין משוואה שאומרת שכל שאתה דתי יותר כך אתה לוקח פחות אחריות על חייך, גם במובן הפיזי הפשוט. אם פעם ניתן היה לראות תופעה כזו יותר באגף החסידי יותר הרי שהיום גם אצל אלה שמכונים "ליטאים" אנו רואים תופעה דומה, ודי לראות מה קורה בבית הרב קנייבסקי, ולחילופין להאזין לתגובות ובעיקר למעשים בעקבות אסון מירון.

דבריו של הרמב"ם בפתיחה בתיאור קהל היעד שלו רלוונטיים היום כמו אז ואולי אף יותר: או שילך אחר שכלו וישליך את מה שלמד, ויחשוב שהשליך יסודות דתיים, או שישאר עם מה שהוא הבין ולא ימשך אחר שכלו ונמצא שהוא מפנה עורף אל שכלו ומתרחק ממנו...

דומני שהדוגמאות המעטות שהבאתי כאן שומטות את הטענה שהיה מי שטען ויש הרבה שחושבים כך, שמורה הנבוכים הוא מעין ארכאולוגיה פילוסופית, אנדרטה לפילוסופיה של המאה ה-12. אני חושב בהחלט שהטענה הזו יכולה בהחלט לפנות את מקומה לטובת הערכה בלתי רגילה לרבנו משה בן מימון שכבר במאה

ה - 12 כשהאדם היה באמת חסר עמוד שדרה, היה באמת עלה נידף ברוח של אסונות טבע, בסביבה של בערות ופראות אנשויות. בעולם בו נבנו קתדרלות עצומות שכל גודלן נועד רק להקטין את האדם ולהנמיך את קומתו, בא המורה הגדול – רבי משה בן מימון ולא רק שזקף את קומת האדם אלא הציב רף גבוה עבור כולנו והוא מאיץ בכל אחד מאיתנו ואומר לכולנו – גדל!

אני חושב שהדבר של הרמב"ם מחייבים ואני אמרתי לרב יוחאי מקבילי שאני לקחתי על עצמי בעקבות כל ההכנות לכנס הזה ובעקבו מפעל ההנגשה המבורך ביותר הזה, בשנה הבאה במכון הגבוה לתורה אני אלמד פרקים ב"מורה הנבוכים" ויהיה בזה מעין פריעת חוב של מה שנאמר כאן היום.

שיח זום בין פרופ' מנחם קלנר וד"ר אסתי אייזנמן בהנחיית ד"ר אלי: התבונה בחיי האדם בכלל ובחיי המאמין בפרט

ד"ר אלי: אנחנו אמורים לשוחח על התבונה בחיי האדם, ובחיי האדם הדתי. אני קודם כל אציג את המשתתפים, אני המנחה ד"ר אלי גורפינקל, ראיתם אותי כבר לפני כן. אנחנו כאמור נדבר על התבונה, ומייד אני אציג את המשתתפים. הרמב"ם הרי מדגיש את הכוח השכלי כאחד מכוחות הנפש החשובים, אולי הכוח החשוב ביותר וכבר הנושא נידון ועלה כאן על החשיבות שהרמב"ם נותן לתבונה. הוא מדבר אל תלמיד שלא מוכן לוותר על התבונה בעולמו הדתי הוא נותן אמון גדול בתלמיד ובתהליך של העיון. אז כאמור אנחנו רוצים לדבר עם המרצים הנכבדים והמשתתפים האחרים לגבי הנושא הזה. ואני חושב שאין מתאים מהם לעסוק בזה.

הראשון **פרופסור מנחם קלנר**, פרופסור אמריטוס למחשבת ישראל באוניברסיטת חיפה, ראש התוכנית הבינתחומית בפילוסופיה ובהגות יהודית במרכז אקדמי שלם. פרופסור קלנר הוא מגדולי המומחים להגות ימי הביניים ולהגותו של הרמב"ם, ומחברם של, אני חושב, אין ספור, אפשר לספור אבל זה קשה, מאמרים וספרים על משנת הרמב"ם. ודבר מאוד מיוחד, הכתיבה שלו קולחת ויש בה גם נימה אישית. אני חושב שאם אנחנו רוצים לראות אדם שהתבונה מנחה את אורחות חייו בדרכו של הרמב"ם בעולמו הדתי אז פרופסור קלנר הוא האיש. תשוחח גם איתנו ד"ר **אסתי אייזנמן** מהחוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית, ומן המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה. אסתי עוסקת במחשבה יהודית בימי הביניים ובתולדות המדע וגם מרצה מבוקשת אודות משנת הרמב"ם.

אז אנחנו כאמור נדבר על התבונה. **אני רוצה לפתוח את השיחה באיזה סיפור אישי, של בני משפחתי**, מקווה שהם לא רואים כדי שאוכל להיכנס הביתה. לפני כמה שנים, 12 - 13 שנה, לקחתי את הילדים לטיול, והגענו למערת הנטיפים. הצטרפנו, הזדנבנו בעקבות סיור שהיה שם, ושמענו את המדריכה, והמדריכה התחילה



לדבר על גיל כדור הארץ ועל מאות אלפי השנים שלוקח לנטיף להיווצר. הילדים שלי באופן אינסטנקטיבי עשו ככה (ידיים על האוזניים) מחלילה לא לשמוע את דברי הכפירה הנוראיים שנאמרים שם. לקחתי אותם הצידה ואמרתי להם קודם כל תוציאו את הידיים מהאוזניים, אנחנו לא מפחדים משום דבר, אם זה נכון או לא נכון נדבר על זה אחרי זה בבית או

בשנים הבאות. קודם כל אנחנו לא סותמים את האוזניים וכדרך חיים אנחנו לא מוכנים לא לשמוע, ולהתמודד דרך הימנעות מלשמוע דברים חכמים שלאנשים יש מה לומר. העניין הוא שהדרך הזאת של לא לשמוע היא תופעה שאנחנו מזהים אותה יותר ויותר בציבור הדתי לגווניו, וד"ר אלטשולר עמד על זה מקודם. רציתי לשמוע, אולי נתחיל לשמוע ממך, פרופסור קלנר, מה יש לך להגיד על התבונה, על המצב, על היחס בין התבונה ובין החיים הדתיים במדינת ישראל?

פרופסור קלנר: תודה רבה, אני קודם כל רוצה מילה על האכסניה, זאת אומרת על יוחאי, שאני מכיר אותו כבר הרבה מאוד שנים, ולמדתי לא רק להכיר אלא להוקיר אדם שהוא מלא יושרה, מלא חוכמה ופעיל בצורה לא נורמלית. כשהוא כתב אצלנו דוקטורט, כל הזמן אמרנו לו, "לא מהר כל - כך בגלל שלא יאמינו לך שעשית את זה כל - כך מהר, אז חכה קצת, ואז תגיש פרק אחר פרק". בכל אופן, אני חושב שמהדורת המורה שלו ושל שותפיו לפעולה זה באמת תרומה עצומה לתרבות ישראל, וכבוד לי להיות פה, במסך הקטן שלי, עם ד"ר גורפינקל וד"ר אייזנמן, שני אנשים שלמדתי הרבה מאוד מכל אחד מהם.

בכל אופן, אני רוצה להמשיך בדברים שאתה אמרת, בעצם הכנתי את זה, וכנראה שילמתי לך לומר מה שאמרת כדי שאוכל להשלים את דבריך. בדיוק בנקודה הזאת של הרמב"ם ותלמידו בעולם שבו הוא חי. אני רוצה לקרוא קטע קטן מאוד מהקדמה של הרמב"ם למורה נבוכים ואז נדבר עליו. הוא מציג את הבעיה של התלמיד שלו שכנראה היה במערת הנטיפים עם הילדים שלך. זה גרם לו מבוכה מאוד, אז היה לו שתי אפשרויות, ז"א לקבל את מה שהאידיאלוגים אומרים ואז לזרוק את התורה, או לקבל את מה שהתורה אומרת לכאורה ואז להישאר נבוכ מול המדע. אז אומר הרמב"ם:

"וכך הוא נותר נבוכ ונדהם: או שילך אחר שכלו וישליך את מה שלמד (בטעות) מן המונחים הללו, ויחשוב שהוא השליך (בכך) יסודות דתיים; או שיישאר עם מה שהבין מהם ולא יימשך אחר שכלו, ונמצא שהוא מפנה עורף אל שכלו ומתרחק ממנו. ויחד עם זאת יחשוב שהוא הביא על עצמו נזק ופגיעה בדתו (על ידי חקירתו השכלית), ויישאר עם האמונות הדמיוניות ההן, כשהוא מבוהל ומיוסר בגללן, ויהיה שרוי תמידית בכאב לב ובמבוכה קשה".

רמב"ם כתב את המורה נבוכים על מנת להציל את התלמיד שלו מכאב הלב הזה מן ההרגשה שהוא פשוט לא נמצא שם ולא פה, והוא לא יודע איך להתמודד עם זה. אני רוצה לטעון, **אני מניח שתסכימו איתי, שאנחנו לא אמורים להתייחס לרמב"ם כרבי חסידי. אנחנו לא אמורים לקבל את כל הדברים שהוא אמר, לא מבחינה דתית ולא מבחינה מדעית, ברור, כי אף אחד לא מתייחס ברצינות לפיזיקה שלו, פרט לאסתי, כמובן,**



שכותבת על זה הרבה, ועל המטפיזיקה. אבל מה שאני חושב שכדאי מאוד להעביר, לפחות להבנת, **שהרמב"ם חי במודרנה שלו ולא ליד המודרנה. הוא חי בתוך המודרנה הזאת. והחיים האלה בתוך המודרנה שלו** זאת הבעיה וזאת הסיבה, זה המקום למבוכה של התלמיד שלו ושל עצמו. **לדעתי, הרמב"ם חשב שאנשים אמורים להיות נבוכים, בגלל שבאמת יש כאן מבוכה, יש כאן סתירות, בעיניו, ברורות מאוד למה שהמדע והפילוסופים אומרים, ולבין מה שכנראה התורה אומרת.** אז רבי סעדיה כתב את אמונות ודעות לאנשים שהיו באיזו שהיא מבוכה כזאת, והוא אומר במפורש שמי אינו נבוכ שלא יקרא את הספר. אני חושב שהרמב"ם גם כן חשב שאם לאנשים אין בעיה דתית, אז שהם לא יקראו את מורה נבוכים. פעם סיפרתי לאח שלי, יהודי חרדי, מאוד נחמד, מליקווד, ניו ג'רסי, שזה שייטעל מאוקריינה שנפל לתוך ניו ג'רסי, אז אמרתי לו שזאת הסיבה שאומרים על הרמב"ם שהוא מטהר טמאים ומטמא טהורים. אז אח שלי נבהל ואמר חלילה לומר שהוא מטמא טהורים, אבל בהחלט אני חושב שהרמב"ם חשב ככה. מי שחי לו בשלווה ליד המודרנה, זה לא מפריע לו, טוב שיחיה ככה. אבל בעיניו זה לא הדרך הטובה לחיות, **הדרך הטובה לחיות זה להתמודד עם זה.**

עכשיו אנחנו חייבים להודות שהמודרנה שלו הייתה הרבה פחות בעייתית מהמודרנה שלנו. המדע שבזמנו היה מדע אחר לגמרי. העולם, היקום, היה הרבה יותר קטן בלי טלסקופים, בלי מיקרוסקופים. כל המרחק בין כדור הארץ לגלגל הרחוק ביותר הוא יותר קטן ממערכת השמש שלנו. ומעבר לזה, יש לנו אתגרים חדשים לגמרי, לא רק עניינים של מדע לגבי מהות ומשמעות היקום, אלא גם כן, כפי שאלי אמר, כמה זקן הוא היקום

שלנו? האם היו מיליונים של שנים על מנת ליצור נטיפים וכולי? יש גם כן בעיות אחרות מתוך המקרא. **יש לנו תפיסות מוסריות שקשה ליישב אותם עם חלק מסיפורי המקרא**, יש לנו דברים שהמקרא אומר שהם בסדר כמו עבדות, יש לנו גם כן תפיסות חדשות על מעמד האישה ומקומה בציבור הדתי, אלו הם אתגרים. אז אם אנחנו רוצים להיות כמו רמב"ם, אז אנחנו חייבים בעצם להתמודד עם הבעיות האלו ולא לברוח מהם. אז ההתמודדות הזאת היא לא קלה אבל היא באמת התמודדות שבעיני הרמב"ם היא מחוייבת. אז לרמב"ם היה קצת יותר קל מלנו, אבל אני לא חושב שהוא היה מרשה לנו (להיות פטורים מההתמודדות). **אם היינו אומרים שאנחנו לומדים מהרמב"ם איך להיות יהודי, אז גם אנחנו צריכים גם כן ללמוד מהרמב"ם להתמודד עם עיניים פקוחות, ואיך אומרים - בגובה העיניים, עם בעיות רציניות מאוד ולנסות להתמודד איתן**, בדיוק כמו שאתה אמרת, אלי, לילדים שלך. אז זה מה שרציתי לומר בתור דברי פתיחה.

ד"ר אלי: תודה. אסתי?

ד"ר אייזנמן: אז באמת מנחם זה היה מאוד מעניין, כי כשאני חושבת על מה הרמב"ם יכול להגיד לנו כאנשים מודרניים, דווקא לא חשבתי על הכיוון הזה, אבל דווקא זה כיוון מעניין. אז אני רוצה מצד אחד להמשיך אותך ומצד שני לקחת את הדיון לכיוון שונה. להמשיך אותך כי זה גם להדגיש, באמת כמו שאמרת אף אחד כבר לא מתעניין בפיזיקה של אריסטו אלא חוקרים שפשוט מתעניינים בתולדות הרעיונות, ובהקשר הזה צריך לא לנסות להיות אפולוגטיים. גם אני אספר סיפור אישי. אחרי שהגשתי את הדוקטורט, בערך חודש אחרי, אולי קצת פחות, שבועיים אחרי, ילדתי את ביתי החמישית, ולאחר הלידה מנחה הדוקטורט שלי שאל אותי איך הייתה הלידה, אז אמרתי לו לקחתי אפידורל. זה כנראה היה עם הבן ולא עם הבת, בגלל שעם הבית לא לקחתי אפידורל, לא חשוב, פרטים לא חשובים. אז הוא אמר לי: לקחתי אפידורל? למה לא דבקת בשכל הפועל ולא היית מרגישה שום צרה ושום רע? על סמך מה שהרמב"ם אומר במורה נבוכים ג, נא. אז כמובן זה היה בצורה מבודחת, אבל באמת לפעמים יש נסיונות **(אפולוגטיקה)**, ובדקתי במהדורה של **יוחאי ואני רואה שאין באמת נסיונות לנסות ליישב את המדע ולומר שהוא כן מסתדר, צריך להישיר מבט ולומר שיש חלקים רבים במשנת הרמב"ם שהם אולי מאוד מעניינים, אבל הם באמת פחות רלוונטים לאדם המודרני, משום שהם מתבססים על המדע (הישן) של הרמב"ם**. אבל, כיוון אחד היה של מנחם, מה שאתה בעצם אמרת. עצם העקרון של לנסות לראות איך מתמודדים שיש פערים עם המדע או עם המציאות, מצד אחד ממה שנראה כפשטי התורה ופשטי המדרשים מן הצד השני. אבל כמו שאמרתי, אני רוצה לקחת את זה, את הדיון שלנו, לכיוון קצת שונה.

הזכרת, מנחם, את העניין החסידי וגם אני רוצה להקריא איזה שהוא קטע מאיגרת תחיית המתים שהרמב"ם אומר

"השתדלותנו והשתדלות כל איש מהיחידים היפך השתדלות ההמון, שהמון אנשי התורה הנאהב שבדברים, והערב לסכלותם **שישימו התורה והשכל שני קצוות סותרים**, ויוציאו כל דבר נבדל ומופרש מן המושכל ויאמרו שהוא מופת, ויברחו מהיות דבר על מנהג הטבע, לא במה שיסופר ממה שעבר, ולא במה שיראה מזמן העומד, ולא במה שיאמר שיארע לעתיד".

אז אם אני אתרגם את זה לשפה שלנו, אז בעצם הרמב"ם מצהיר על זה כבר במאה ה-12 שיש לו מגמה הפוכה למגמה של ההמון. ההמון שהוא מסתכל על היהדות באופן כללי ככל שהתבונה והשכל והדת רחוקים זה מזה, כך הדברים נראים להם טובים יותר מבחינה דתית. אבל הרמב"ם אומר: אני הפוך אני מנסה לקבץ בין התבונה לבין התורה. אני חושבת שאנחנו יכולים לראות את זה באמת ביום יום, הן בסוגיה כמו הציפייה לנס וציפייה לתפילה שיעשו ויחוללו באמת דברים שישנו את הטבע, ולרמב"ם יש מגמה מוצהרת. יש לנו מציאות, יש לנו טבע ויש לאדם ולטבע הזה אחריות גדולה מאוד להשתמש בשכלו. וכמובן זה גם מקשר אותנו לפרקי השגחה, שקצת ביוטיב בדרך הצלחתי לשמוע שגם על הפרקים האלה, פרקי ההשגחה של הרמב"ם, כבר דובר על האחריות. וזה בדיוק מתקשר לכאן על העניין הזה של האחריות של האדם על החיים שלו.

אחד הדברים החשובים ביותר שהרמב"ם אומר לנו, קחו אחריות על החיים שלכם. התבונה היא הדרך שהקב"ה מנהיג את העולם ואת האדם, ולכן אל תנסו בכל דבר, לא בעבר ולא בהווה ובוודאי לא בעתיד,



לחפש את הנס. תנסו לראות את הקב"ה דרך הטבע, דרך היום יום, זה לא חוכמה להתפעם מנס, אבל נס הוא תמיד חד פעמי. ויותר מזה, אם לרגע נחשוב בצורה יותר מעמיקה, מה בעצם אומרת האמירה של האדם שהוא בעצם מבקש בנוסח רבי יהודה הלוי את "אלוקי אברהם ולא את אלוקי אריסטו", את מי שמבקש את הנס ואת היוצר דרך הטבע כחיבור לקב"ה ולא דרך הטבע? ואני חושבת שהרמב"ם חשב

שזה בעצם מדבר על אלוקים טוב ועל אלוקים רע. יש את אלוקים הרע, שהוא יוצר את הטבע, ויש את אלוקים הטוב שפורץ את הטבע וכל הזמן מתערב לתוך חיינו של האדם על מנת להציל אותו. אני חושבת שהרמב"ם ראה בזה סוג של עבודה זרה. הרי הקב"ה לא ברא את הטבע כדי כל הזמן להתפרץ לתוכו, ולהפוך אותו, ולשנות את טבעו ולעשות את הנס. זאת הסיבה שהרמב"ם הותקף כמי שלא מאמין בתחיית המתים, בגלל באמת הנסיון שלו לצמצם את כמות הניסים, כי הרמב"ם לא אהב ניסים. הוא משתמש בזה, כן, כל אימת שהוא לא הצליח להסביר איזו שהיא תופעה כדרך הטבע, אז הוא הסביר אותה דרך הנס. אבל הוא לא אהב את השימוש המרובה בניסים, כמו שאמרתי, כי אני חושבת שיש פה איזו שהיא הסתכלות על האלוקים שבורא את הטבע, ועל האלוקים שנלחם בטבע ובעצם פורץ ועושה נס.

ולכן, אם אני מנסה לקשר את זה שוב לחיים של היום יום, האדם לא צריך לחפש את הנס, הוא צריך מאוד להאמין בכוחות של עצמו, כמובן תוך תפילה לקב"ה ולא תוך תפילה לנס. אז באמת שקצת דיברנו לפני המפגש על הפורום שלנו, אז היה לי איזה מחשבה שאולי נראה את הקטע מהסרט המפורסם של שולי רנד. אני מקווה מנחם שבנתיים הספקת להשלים את הפער בהשכלה של סרט שלא ראית. כן, כמו ששולי רנד צועק שם וגם אשתו "נס, נס". הצייפיה לנס, אני חושבת שהרמב"ם מבקש לסמוך על עצמו, ולא לסמוך על הניסים, כדי שבאמת נקח את האחריות בידיים שלנו. אז פה אני באמת חושבת שהרמב"ם יכול לדבר אל כל אדם מודרני.

ד"ר אלי: השאלה היא, ככה אני שומע את הדברים, וככה זה באמת מזדהה איתם גם באופן אישי, וככה גם זה באמת נשמע נותנים לאדם את האחריות, מעבירים אליו את המושכות, אבל העניין הוא שנראה שיש איזה מחיר דתי מאוד כבד, שאדם כזה, אדם שדוגל בדרך שתיארתם כדרכו של הרמב"ם משלם. למעשה הקב"ה מסתלק מהעולם. זה כבר לא האל, שהרגע, השנייה הזאת, קיים את העולם מחדש, הצמיח את הצמח. אם השמש זורחת זה לא בגלל שהקב"ה ירד ממרום ויצר את כל העולמות, אלא פשוט ברא את הטבע, והטבע מתמיד. אם אני לא מחפש את הנס או את הטביעות אצבע של הקב"ה של העולם, איפה אני מוצא את הקב"ה?

חסר כאן קטע שצריך לעבור הגהה



מושב שני. ד"ר יגאל בן שלום: ברכות

[הערת המערכת: ד"ר יגאל בן שלום. נשיא האגודה לטיפוח חברה ותרבות תיעוד ומחקר].

== התמלול בעבודה ==



פרופ' ירון הראל: ברכות [נוסח מקור שהועבר ע"י הדובר]

[הערת המערכת: פרופ' ירון הראל, דיקן הפקולטה למדעי היהדות באוני' בר אילן, ואביו של עורך המשנה הרב שניר הראל].



מורי ורבותי ערב טוב,

דקן פקולטה מתבקש פעמים רבות לברך בפתיחתם של כנסים, ימי עיון וערבי השקה של ספרים.

דרכי על פי רוב היא להיענות למבקשים, שכן בכל פעם שאני נושא דברי ברכה אני לומד משהו חדש. אם תשאלו הכיצד, אענה כי אני משתדל לברך לא רק על מנת לצאת ידי חובה, אלא ללמוד את הנושא ולומר איזה שהוא דבר של טעם. אבל כאשר

נתבקשתי על ידי פרופ' יהודה הלפר לברך הערב בכנס השקת המהדורה החדשה של "מורה הנבוכים" של הרמב"ם בתרגום וביאור חדשים, נעניתי לא רק ברצון אלא בלב שמח. וזאת עליכם לדעת, שאני זוכה הערב לברך בין כל השותפים למפעל החשוב הזה, גם את בני בכורי, בן חכם ישמח אב, **הרב שניר הראל, אשרי יולדתו, הנמצאת אף היא כאן, עורך משנה של המהדורה ושותף לביאור.**

מכיוון שאני היסטוריון, אני מבקש להעלות כאן את ביקורתו של ההיסטוריון, איש תנועת ההשכלה, הד"ר צבי גרץ על הרמב"ם, כפי שכתב אותה בספרו דברי ימי ישראל, ואני מצטט:

הנה כי כן חשב הרמב"ם למשפט צדק כי שתי דעות אמיתיות אינן סותרות לעולם זו את זו, כי אם משלימות זו את זו... בכלל היותו חכם בעל דעה צלולה וזך הרעיון, שגה ברוחה ולא חש והרגיש כי חוג הדעות והמחשבות של שתי השקפות עולם הוא צר מלקבל בתוכו חוג דעות והשקפות הבאות לו מעולם אחר... שגה וישכח כי אין לקרב רחוקים בזרוע ואין שלום לחכמת בני יון עם תורת דת ישראל. את האמת הזאת לא הכיר רבינו משה כאשר לא הכירו אותה כל היהודים הפילוסופים והמתפלספים בכל דורות ימי הביניים לפני הרמב"ם ולאחריו."

הדברים הללו העלו בזכרוני את פרשת ביקורתם של חכמי ארס צובה, היא חלב באמצע המאה התשע עשרה נגד פירושו של חכם אליהו בן אמוזג "אם למקרא", עד שהעלוהו על המוקד, מחקר שעסקתי בו לפני כשלושים שנה. שהרי השניים, הרמב"ם ובן אמוזג, האחד בחיפוש אחר טעמי המצוות והשני בפרשנות המקרא נקטו במתודה דומה של מחקר, זה היסטורי וזה אנתרופולוגי של התרבויות העתיקות. זאת, תוך עיון וקריאה, כפי שהשניים מעידים על עצמם, כל אחד בדורו ובזמנו, את כל ספרי העבודה הזרה שתורגמו, אצל הרמב"ם לערבית ואצל בן אמוזג לשפות אחרות, כדי ללמוד מהם. כך הצליח הרמב"ם לבאר הרבה מאוד מהמצוות על הרקע של המאבקים התרבותיים בעת העתיקה, והפך את טעמיהן לפרקטיים והיסטוריים ולא נסתרים או נשגבים, וכך הצליח בן אמוזג להסביר לא מעט מן הפולחן ומן המנהגים היהודים, מתוך השוואה של הדומה והשונה באלה של העמים שמסביב.

מי שיצא חוצץ שנים רבות אחר כך נגד ביקורתו של גרץ על דרכו של הרמב"ם במורה הנבוכים היה הרב הראשי, הראשון לציון, בן ציון מאיר חי עוזיאל זצ"ל. הגם שאיננו מסתיר את דעתו כי בשאלת בקשת התכלית במעשה המצוות, יש מה לבקר את הרמב"ם, ואני מצטט "אין לכחד כי בשאלה זו יש הרבה דברים שראוי לבקורת", ואף מעלה על נס את ביקורת הרמב"ן עליו, אולם כלפי גרץ הוא טוען: שרי ליה מארי למחבר זה שהתיר לעצמו לדבר נגד איש פלאי זה, רבנו הרמב"ם, כדבר נגד אחד מחבריו... לא זו הדרך שבה אנו נגשים לדברי הרמב"ם. גישתנו לדבריו צריכה להיות ביראה וחרדה מעין מה שנאמר במשה רבנו עליו השלום, ויראו מגשת אליו... אנו הפעוטים והננסים אין אנו יכולים לאחד בקרבנו את כל הידיעות החלקיות ויש שרוב הידיעות הנראות כחולקות עושים קרעים בנפשנו, אבל לא זהו דרכו של ענק רוח זה.

על רקע הדברים הללו של יראה וחרדה, כמה אומץ צריך כדי להתגבר על היראה מלגשת, לתרגם ולפרש את דברי הרמב"ם במורה הנבוכים. ועל כך מגיעה הערכה ותודה גדולה ליוזם המפעל, המבאר והעורך הראשי הרב ד"ר יוחאי מקבילי, למתרגם הלל גרשוני ולשאר עורכי המשנה וצוות העבודה על הפרויקט הגדול והנפלא הזה. יהי רצון, שהמהדורה החדשה תהיה לרצון לפני כלל ישראל, ויפוצו מעיינותיכם חוצה. חזקים וברוכים!

שיח בין פרופ' משה הלברטל וד"ר אלי גורפינקל: רלוונטיות מחשבת הרמב"ם.

המנחה: פרופסור משה הלברטל הוא פרופסור מן המניין וחבר סגל באוניברסיטה העברית בירושלים ובמסודות נוספים, חבר האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים מחברם של ספרים רבים וביניהם חיבורים על הוגים ובעלי הלכה בימי הביניים כמו הרמב"ם הרמב"ן רבי מנחם המאירי, אנחנו נשוחח על רלוונטיות המחשבה הדתית של הרמב"ם לזמננו.

גורפינקל: הנושא שלנו הוא רלוונטיות המחשבה הדתית של הרמב"ם בזמננו. הנושא הזה עלה כבר בכנס, מה באמת יכול לומר לנו איש מדע שחי במצרים במאה ה - 12, גם שעסק הרבה בפיזיקה האריסטוטלית,



במטא - פיזיקה. הרבה מאוד תיאורים במורה הנבוכים נראים לא רלוונטים, אני מלמד מורה הנבוכים גם במסגרות האקדמיה, גם במסגרות קהילתיות, ואנשים שואלים, אנשים מרגישים שזה לא מדבר אליהם היחידות האלה הקטעים האלה. מה בכל זאת יש לרמב"ם, למשנת הרמב"ם לומר לנו לדעתך פרופסור הלברטל?

הלברטל: תודה. תודה. אז באמת תודה על ההזמנה, ובעיקר יישר כוח וברוכים תהיו הרב יוחאי והלל המתרגם והצוות והרב שניר ושאר

הדברים באמת מפעל יוצא מן הכלל. אני מעיין וחוזר ומעיין גם בתרגום גם בביאור, בפירוש זה זה כלי נפלא ללימוד "מורה הנבוכים". אנחנו יודעים כמה מתקשים, כמה מסובך ללמוד את החיבור הזה בלי ביאור בלי פירוש. עשיתם עבודה נפלאה, ובאמת ברוכים תהיו. ובשבילי זה כבוד גדול להיות פה ביום שחוגג את ההוצאה. ובאמת גם בהקשר של המסורת הגדולה של יהודי תימן - מסורת כל כך נפלאה. עכשיו לשאלה, אני אגיד ככה. התיאוריה המדעית באמת השתנתה מאוד אבל יש משהו אחד שאני חושב שעומד ביסוד המחשבה שלו ונראה לי מאוד עמוק, והוא קשור לזה שהרמב"ם חשב שמדיום ההתגלות העיקרי של הקב"ה הוא הסיבתיות של הטבע עצמו. זאת אומרת, יש לנו מודל שאומר איך הקב"ה נגלה, ואנחנו מכירים את זה זה מאוד נפוץ, לא רק בציבור, זה גם היה נפוץ בין גדולי המחשבה של ימי הביניים, שהקב"ה נגלה כשהטבע נשבר. הנס. הנס הוא המוקד של המפגש עם האל. והרמב"ם לא חשב כך. לא בגלל שהכחיש את הנס, אלא בגלל שחשב שכל המאמץ על פי הנס יש בלבו דופי. הרמב"ם אומר את זה גם ב"משנה תורה", כי זה עושה נס... והוא עושה נס... והרמב"ם חשב שחכמת האל והתגלותו היא בסדר הסיבתי עצמו. רוצה ללמוד להכיר את הבורא? תלמד את העולם. אגב לכן הרמב"ם פותח במשנה תורה בעצם בתיאור של העולם המדעי. אם היום היה מישהו כותב מהדורה של ההלכה ועושה קונויזציה, היה צריך לכתוב בפתיחה את עקרונות הפיזיקה הנתונה של איינשטיין ותורת הקוונטים, והיה אומר "כן כן, זה חלק מן התורה!". והרמב"ם אומר שהוא עושה את זה בגלל שזה היסוד לאהבת האל ויראתו, וזהו הוא רלוונטי לגמרי. יכול להיות

שתמונת עולם המדעי השתנתה, אבל זה לא משנה הרעיון הזה שגדולתו טובו חסדו משפטו של האל, היא בסדר הסיבתי עצמו.

זה אחת התרומות החשובות ביותר ומה זה אומר אגב? פה זה אומר דבר מאוד עמוק: הרמב"ם לא ניסה ליישב את התורה עם המדע. זה לא תיאור מוצלח של הרמב"ם: יש מדע ויש תורה, והשאלה איך מיישבים ביניהם. משום **שהרמב"ם ראה את המדע חלק אינטגרלי מהתורה**. זה לא תורה ומדע (כשני חלקים נפרדים), זה לא בסדר. יודעים תורה וכדי לא להיות "שלייפרס" בידיש אז גם היום לומדים קצת מדע. **המדע הוא חלק אינטגרלי מאהבת ה' ויראתו והוא מביא את האדם לשיא ההכרה הדתית, זה דבר גדול גדול ועצום**. אנחנו נדבר על עוד משהו שמשתלשל מזה אבל אם אתה שואל אותי...

המדע של הרמב"ם. אנחנו כבר לא במדע הזה של הגלגלים והשכלים, זה לא חשוב. זה חשוב במובן הטכני של המילה אבל העיקרון שעומד מאחורי זה, אתה אומר ככה, **וככל שיתקדם המדע וככל שאנחנו לומדים את הפלא של הבריאה, ובאמת המדע התקדם בצורה כל כך עמוקה, כך לעומק מעמיקה אמונתנו, וזה להיות רמב"ם היום**. צריך לזכור אמנם בגרסאות אחרות שיש בתולדות המדע מגדולי המדענים כולל איינשטיין שראה במובן הזה ביסודות הסיבתיים של הטבע את הגילום הכי עמוק של האלוהות זה דבר גדול זה גם אומר שהחיפוש אחרי הנס, אחרי האקולטי, אחרי היוצא מן הכלל, הוא שולי מבחינת התודעה הדתית. הרמב"ם אומר למה קרע להם את ים סוף? כי היו צריכים לעבור את הים. אם היה צי של אוניות היו עוברים באוניות וכו'. הנס אין לו תפקיד. וזה דבר עצום. אגב זה משנה את התודעה הדתית לעומק וזו תרומה... אני אומר את זה ככה, זו אלטרנטיבה, זו חלופה לתמונת עולם שלמה שיש בכוחה להכיל לתוך העולם היהודי עולם שלם של הבנה. אני מתחיל בזה.

גורפינקל: כן. בהמשך הדברים של פרופ' הלברטל לפני כמה חודשים שהיה את הדיון בחברה הישראלית על אודות החיסונים משהו בא אליי וטען הרי צריך... הרמב"ם כתב לנו כל מיני עצות רפואיות צריך להיות טבעי. אמרתי לו אם הרמב"ם היה היום, הוא היה אומר שאסור לנו להתנהג כפי מה שהוא כותב בספרים. הרי זה בדיוק מה שהוא עשה לרפואות שיש בתלמוד! הוא אמר נכון חז"ל דיברו ונתנו פה רשימה ועצות והנחיות, לפי הידע שהיה להם. יתרה מכך הוא טוען שכשיחזקאל הנביא תיאר את הגלגלים הוא תיאר את זה באופן שהוא חשב לנכון, למרות שהרמב"ם טוען שזה לא הדרך המדעית שהוא יודע. ועל כן טענתי שהרמב"ם היה אומר שאסור, אתה צריך להתנהג, אתה רואה את דרכו של הרמב"ם **לאמץ את המדע המודרני ודווקא לא ללכת עם ההנחיות שהוא הלך כמדע מודרני**. אני תפקדתי כאן כמנחה ושואל, אבל כשאני ראיתי את השאלה, אני חייב לומר שאני לא הבנתי אותה, הרלוונטיות של המחשבה הדתית של הרמב"ם בזמננו. אני זוכר שכאשר החילותי ללמוד מורה הנבוכים הייתי עוף קצת מוזר, התחיל ללמוד "מורה הנבוכים" זה לא היה ככה ברזומה, בסילבוס במקומות שבהם למדתי הרגשתי מין... **יש פה יהודי שנותן תשובה לשאלות הגדולות של החיים**. אז באמת אחת השאלות היסודיות היא למי מיועד מורה הנבוכים? זו אחת השאלות שבאמת נידונו כל הדורות, האם מורה הנבוכים נועד למורה הנבוכים, לאלה שנמצאים עם רגל בחוץ ואנחנו אומרים להם כל מיני אמירות שירגישו טוב וירגישו שהם גם כן מחוברים או שכפי שכתב אני רוצה לצטט כאן יהודי שחי בסוף המאה ה-15 רבי דוד אבן יחיא, כותב בפירוש, קטע מפירוש שההדרתי פעם, על מורה הנבוכים להקדמה "ואמנם תכלית החיבור הוא לאנשי החכמה כרסם מלא מתורה, מוחם בלתי מזוהם, כוספים השגת האמיתיות, סבבם כאבים מעזיבת ההרגלים וכו'" זאת אומרת ברגע שאתה קורא תיאור כזה **אתה מבין שמורה הנבוכים מיועד דווקא לאנשים שרוצים להתקדם לאנשים שרוצים להגיע למדרגה יותר גבוהה**, אנשים שרוצים לסלק הבנות מגשימות מהעולם הדתי שלהם, אנשים שרוצים להתרחק מאלילות, דור דור ומשיכותיו דור דור ואליליו, אנשים שרוצים להבחין בין "הכוונה הראשונה" (מטרה) ל"כוונה השנייה" (אמצעי), אנשים שרוצים לדעת או שיזכו לדעת, **שהתורה והמצוות אפשר להתווכח לפי משנת הרמב"ם אם הם באים לתקן את העולמות העליונים, אבל ברור שהם באים לתקן את העולם שלנו**. לדעת שעיקר הרע זה מה שבני אדם גורמים לעולם, האקולוגיה, זה לזה, אדם לעצמו. זה ככה בהמשך לדברים שאמרת. רצית לתת לנו רובד נוסף, רובד עמוק יותר.

הלברטל: אני אגב רוצה להעיר אחד הדברים המעניינים אולי הדבר בשילוב של פילוסופיה והלכה אני חושב הפרק אולי הכי חשוב בעניין הזה הוא פרק יא הלכות עבודה זרה (ב"משנה תורה"), כשמעניינים בו לעומק הרמב"ם אוסר לעשות פעולה שאין לה הסבר. כשאני נמצא בחו"ל אני גר באיזשהו בניין המעלית מדלגת על מעלית 13, אני אומר "ואז מזל שמורנו לא רואה אותי" כי יכול להיות שאי אפשר לגור בבניין כזה.

גורפינקל: אצל הרמב"ם הכל זה 13! (הערה: 13 עיקרים)

הלברטל: כן. זה סימן שמספר 13 לא מביא מזל רע או משהו. אבל אני פעם הלכתי היתה לי איזו בעיה רפואית אמרו לי תלך לרופא אלטרנטיבי עושה כל מיני דברים. וחרדת פסיקת הרמב"ם בהלכות עבודה זרה פרק יא אמרה לי "אתה תשאל אותו מה הוא עושה, תראה אם יש לו הסבר ואז זה יהיה מותר ע"פ התורה". ואמרתי לעצמי "הוא יגיד את המילה אנרגיה – אני עוזב" בתור כלל. איזה סימן. והכניסה של היסודות האלה לתוך ההלכה, אפרופו השאלה של החיסונים, ברור שהרמב"ם היה אומר שמי שלא מתחסן בהיתן מה שידוע לנו מהמדע, עובר על איסור תורה, לא רק מצד "ונשמרתם לנפשותיכם", אלא מצד "לא תעוננו", ומצד האיסור ללכת באיסורי כישוף וכל סט האיסורים של דרכי האמורי שהרמב"ם מזכיר בפרק יא זה יסוד מוסד במחשבה שלו. פה אנחנו באים לאולי עניין נוסף שהוא מאוד חשוב אני חושב באופן שבו הרמב"ם מוליך אותנו בעולמנו. הרמב"ם חשב בפרקים, ואתה הזכרת כמובן את הטיפול שלו בשאלת הרע שזה מהשיאים הגדולים של מורה הנבוכים, והפירוש שלו על ספר איוב, וכשמסתכלים אחר כך בטעמי המצוות - אף אדם לא קדמו בטיפול כל כך שיטתי על טעמי המצוות. הוא אומר מה תכלית התורה? תכלית התורה זה להביא את האדם לידי שלמות, ולידי שלמותו הטבעית. דהיינו לפתח את הפוטנציאל האנושי באופן מלא. והתכלית וחברה זה השקפה מאוד מעניינת של הרמב"ם על חברה מתוקנת. מה זה חברה מתוקנת? למה התורה כחוק מדיני מוליך? התורה כחוק מדיני מוליך לבוא לידי שגשוג אנושי. זה דבר עצום. ויש אחד הדברים אני זוכר היתה לי פעם שיחה עם אחד התלמידים הגדולים של הרמב"ם יש כל כך הרבה קריאות של הרמב"ם... פרופ' ליבוביץ', יש פרק ברמב"ם שהרמב"ם אומר שמי שחושב שמצוות לא יכול להיות להם טעם כי כל מה שהוא אלוקי הוא חייב להיות מעל שכלנו, הוא קורא לזה חולי הנפשות, זה ביטוי מאוד חזק.

גורפינקל: חלק ג' פרק כו.

הלברטל: כן. והרעיון הזה אני חושב גם כמוליך אותנו מבחינה, כציבור, כקהילה, כקהילה שנאמנה להלכה אולי נאמנה להלכה באופן שהרמב"ם תפס אותה, אתה אומר האם המערכת הביאה לשגשוג אנושי?

עכשיו פה דבר מאוד עמוק, למי מכוון מורה הנבוכים? כשאומרים לך, והרבה אומרים לנו, שכדי להיות מאמין אתה חייב לעקוד את הדעת שלך, זה בעצם להגיד שאתה צריך להקריב את מה שאנושי בך. כן, (האמנם?) בכל אופן ב18 הבקשה הראשונה שאנחנו מבקשים בכל הברכות "אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה". ואלה דברים פשוטים. אבל הם דברים שהיום בתוך היחס, בתוך הניסיון של הקהילה שעובדת את ה' להתגונן (מהשפעה חיצונית), היא בעצם מצפה מהמאמין לא לחשוב. זה דבר נורא. אוסרת את המחשבה. אתה אמרת שהיית במקום שהחלק מהקוריקולום שלו לא היה מורה הנבוכים. ואני שואל את עצמי, למה? איזה מין מקום זה? חס ושלוש, אני מאוד מעריך את המקום שממנו באת. אז אני אומר הרעיון הזה, הרעיון הבסיסי המאוד עמוק שדתיים שבנויה על הכחשת מה שאנושי בנו, על הקרבת מה שאנושי בנו היא דתיות מעוותת, כי כל עניין התורה הוא הבאת האדם לידי שלמות. זה יסוד מאוד עמוק, זה כל העניין של המצוות זה כל העניין של חברה מתוקנת.

וזה אם אתה שואל אותי, יסוד נוסף שהוא על זמני ולא קשור לא במדע הזה ולא במדע אחר, הוא מכוון את המחשבה של הרמב"ם - עוד מעט נדבר על עיקרון שלישי - אבל הוא מכוון את המחשבה של הרמב"ם, והוא מאוד עמוק לתוך ההתחבטות וההתמודדות שלנו כיהודים בעולמנו. והרמב"ם היה אומר אם בא לך שיטה באמונה, ביהדות שאומרת שכדי להישאר יהודי חובתך להקריב את מה שאנושי בך דהיינו את דעתך - היא מנוגדת באופן לתכלית התורה, זה דבר מאוד חזק. אני חושב שזה מסר מאוד עמוק זה גם מסר שאומר לך, נגד גרץ במובן, הייתי אומר, השטחי של האמירה של גרץ, זה לא עניין של יוון וירושלים זה עניין אחר, הרבה

יותר חשוב, ולא לחינם הרמב"ם פותח את "מורה הנבוכים" בביאור שלו למהו "צלם אלוקים". זה לא לחינם הפרק הראשון, שזו בעצם השאלה מה אנושי בנו כבני אדם? כי זו התשתית לכל התורה כולה. ופה יש שיעור מאוד מאוד גדול אני חושב של הרמב"ם לימינו וגם לנבוכים של ימינו זה שיעור מאוד מאוד גדול. כי המבוכה לא פסה, והחלופה שהרמב"ם מצגי היא נעשתה לצערי יחסית שולית בעולם האמונה, וזה דבר מאוד מכאיב, ואובדן מאוד גדול לכוח של תורה איך שהרמב"ם הבין אותה.

גורפינקל: אני אנסה לסכם את מה שאמרת במשפט אחד למרות שהדברים ככה עמוקים ונוקבים. משפט ששמעתי פעם ממישהו "כשאתה נכנס לבית המדרש, אל תזכר על השכל".

הלברטל: ברור. זה צה"ל לזיכיה של הרמב"ם אבל לא רע. בהחלט.

גורפינקל: אני רוצה גם כן להוסיף איזשהו רובד. יצא לי להיתקל בתלמידים, אנחנו יודעים שהרב נחמן אמר או אמרו שהוא אמר שמורה הנבוכים הוא ספר מסוכן. ויצא לי להיתקל בתלמידים שפשוט שמעו שאני עומד להגיד משהו ממורה הנבוכים, אז "סגרו מדפים ואוזניים", ולפעמים סגרו את הספר או יצאו מהכיתה בהפגנות בכל מיני מסגרות. אני חושב שאפשר לקחת מהרמב"ם גם אם אתה לא מקבל את דרכו או לא מזדהה עם הכיוונים ששמענו פה, שהם בהחלט מפתיעים ומאתגרים, ואמר קודם פרופ' קלנר שהרמב"ם לא ביקש לקחת את כולנו לשם. מי שרוצה לחיות בעולמו הדוגמטי הסגור, בכבוד. יש גם פעמים ברמב"ם, אני מוסיף על דבריו, שהרמב"ם ככה אומר "זה אני אומר, אבל יש גם אפשרות שניה אם מישהו לא רוצה, לא כולם צריכים לבוא איתי עד הסוף".

חסר כאן קטע שצריך לעבור הגהה

שיח בין הרב ד"ר יוחאי מקבילי והלל גרשוני בהנחיית ד"ר אלי: מעשה הספר

ד"ר אלי: אני אתחיל עם הלל עם התרגום אה, והשאלה כמובן מופנית לשניים, יצא לי להזהיר חיבור או שניים, קטע מחיבור או שניים, מדובר בעבודה סזיפית שלוקחת הרבה מאוד זמן אות אחרי אות תג אחרי תג, עבודה שאתה מרגיש שאתה עוסק בעניין טכני ואני שואל את עצמי מה הוביל (את התרגום)... גם תרגום זה בעצם ממש לנסות להבין, ופה אתה עוד צריך להבין לא רק מה כתוב, את האותיות אלא גם למה התכוון כשאתה הרי מוריק את הדברים משפה לשפה מה מוביל אנשים שפויים ללכת ולתרגם מחדש את מורה נבוכים, זה לא שאין לנו תרגום, יש לנו תרגומים יחסית חדשים של הרב קאפח התרגום הממש חדש של פרופסור מיכאל שוורץ, מה הוביל אתכם בעצם לגשת לתרגם מחדש את מורה נבוכים?



הלל: כן תודה אני אביא גם ליוחאי לענות על חצי מהשאלה. אני רק אזכיר פה איזה קוריוז אצלי, יש לי איזה מייל, מ-2015 אולי או משהו כזה, הודעה מיוחאי: "אולי נעבוד על מהדורה של מורה נבוכים? אני אבאר ואתה תתרגם?". התגובה שלי הייתה "אתה לא נורמלי? לא חסר לנו תרגומים?". שזו שאלה שכל מי ששומע על המהדורה שואל. גם

למה אתה פונה אלי, יש הרבה מומחים בעולם, והתרגום של שוורץ הוא תרגום נהדר, ומה לנו ולצרה הזאת? זה הדבר שלקח ליוחאי הרבה מאוד זמן לשכנע אותי. הבנתי שצריך אולי לקחת את התרגום של שוורץ וקצת להפוך אותו ליותר נגיש, אמרתי: בסדר, תדבר עם המוציאים לאור של שוורץ. והוא באמת דיבר עם

המוציאים לאור אבל זה לא עבד. בסוף נפל האסימון אצלי, שיש לפרויקט הזה חשיבות משמעותית. **המטרה של המהדורה היא לא עוד תרגום, בשביל עוד תרגום לא היינו צריכים להשקיע כל כך הרבה זמן ומאמצים.** ועוד עבדתי על כתבי יד, שזו עוד עבודה דקדקנית ללכת לצילומים וללכת למיקרופילים - היום הכל כמעט נגיש, אבל אז בימים הפרה-היסטוריים של 2016 עוד היינו צריכים ללכת למכון תצלומי כתבי יד לפעמים, ולעשות עבודה כזאת. **אבל המטרה של התרגום היא כלי לכל המהדורה. אתם רואים את כל המהדורה לפניכם: זה לא רק התרגום, זה ביאור, זה הרחבות לימינו, עם כל הדברים מסביב שהופכים את זה למשהו אחר לגמרי.** ובשביל זה צריך תרגום חדש, צריך "מרכבה" בשביל הדבר הזה. זה דבר שהוא משמעותי.

עכשיו אמרנו שכתבנו גם בהקדמה שזה בסופו של דבר סוג של אילוץ, לא היינו צריכים להשקיע כל כך הרבה אם היינו לוקחים את התרגום של שוורץ, תרגום טוב מאוד, למרות שאני יכול להגיד מה ההבדלים, ואנחנו נדבר על זה. אבל האילוץ יצר בסופו של דבר גם משהו אחר לגמרי. שוורץ לקח את השפה הרבנית של הרב קאפח צעד קדימה לקורא האקדמי, אבל אנשים הרגישו שזה אקדמי. מה שניסינו לעשות בתרגום הזה, זה תרגום לספר מודרני שידבר אל כולם. אתן דוגמא קלה, אם הרב קאפח מתרגם את אללה כל פעם כ - ה', למרות שככה יוצא שלפעמים אריסטו מדבר על ה', ואני לא שמעתי את אריסטו מדבר על ה', ומהצד השני שוורץ כותב "האל", ולמרות שהרמב"ם משתמש גם כן במילה האל, וזה גם במקרא, אבל היום זה יש לזה ניחוח כזה אקדמי. הלכנו על משהו אחר, אמרנו: **אילו הרמב"ם היה מדבר עברית הוא היה אומר לפעמים האל, ולפעמים ה', תלוי בהקשר.** זה נכון שהוא כותב אללה בכל מקום, אבל אנחנו יכולים לקחת את החירות ולכתוב פעם האל ופעם ה', תלוי בהקשר. הרי אתם יודעים תמיד שזה אללה תמיד במקור, זה לא סוד גדול. **וזו דוגמה קלה למטרה של המהדורה ולייחוד שלה.** אני אולי אתן ליוחאי להשלים.

יוחאי: אה, תודה רבה הלל הזכרת לי באמת, החזרת נשכחות. אבל אני רוצה להחזיר אותך עוד יותר אחורה איך זה התחיל. כדאי לשמוע זה משהו מיוחד. כשהוצאתי את משנה תורה, יום אחד אני מקבל מכתב ארוך ארוך ארוך, הגהות מכאן ועד הודעה חדשה. אמרתי לעצמי שצריך לפנות לי איזה יום יומיים. והתחלתי. אני מתחיל לענות תשובה על הסעיף הראשון, תשובה על הסעיף השני, תשובה על הסעיף השלישי ואז אני אומר רגע, "האדם חכם! למה לי לענות לו?! כדאי לצרף אותו, חבל על הזמן!", והזמנתי אותו לצוות. ובאמת במהדורה השנייה של משנה תורה הוא כבר העניק את התמורה. אני חושב שזה דוגמה המאפיינת גם את השיגעון במיזם הזה. זה אמנם שיגעון של אדם אחד, אבל כשאתה אוסף אליך עוד כמה משוגעים כמוך, אתה מרגיש שאתה לא הכי משוגע. ואנשים כמוך ואיתך שמרגישים שיש פה משהו גדול. גדול להתעסק איתו. גדול כדי לפתח אותו ואני חושב שזה הסיבה הגדולה שזה מפעל של מתנדבים, ומפעל של הרבה אנשים שמתחברים אליו, אז יש פה שיגעון גדול, אבל אני לא היחיד המשוגע.

אני חושב שהדוגמאות שהלל התעכב עליהם בתרגום יכולים להיות, כי באמת יש אילוץ, אבל האילוץ הזה מפתח. כשיש מטרה גדולה אז גם אם יש קיר קטן אז נעקוף אותו. והמטרה הגדולה היא א) **שהרמב"ם יהיה בהיר זה דבר אחד, וב) הדבר השני שהוא יהיה גם מלהיב.** זאת אומרת שאדם יקרא אותו ויחוש בדיוק את אותו אהבה שפרופסור הברטל דיבר עליה, וירגיש שיש פה משהו גדול שאני לא רק לומד רמב"ם אני גם



יכול לקחת משהו לחיים והדבר הגדול הזה הניע כמעט את כל המרכיבים בתוך האסטרטיקה שחשובה לנו, בתוך התרגום זה לסמן כאן הטיעון, פה טיעון א' ופה ההפרכה של הטיעון וכו', שאדם יקרא את זה ובאמת יחוה איזשהו תהליך שהוא עמוק.

אלי: כן, דיברתם על המשוגעים, אלה ש"בלעדיהם העולם היה

חרב". אני ככה מתבונן מן הצד אף פעם לא עמדתי בקצב, הרב יוחאי היה מתקשר בימי חמישי בימי שישי, גם על העניין של הכנס ועל עניינים אחרים, בשישי בארבע-חמש אחרי צהריים חייבים לסגור דברים עכשיו, ותמיד אני אומר לו: "לא, אני לוקח לי זמן, צריך לחשוב, לעכל".. אז כן, מנוע טורבו של הרבה מאוד כוח סוס.

הלל, מה גילית בתרגום מה גילית במהלך הפעולה של התרגום, דוגמאות שיבושים דברים שחסרים אולי בתרגומים הקודמים שבאמת נראים נפעלים, עם לוגו יפה של האוניברסיטה והוצאות מכובדות?

הלל: כן, קודם כל אני לא מתכבד בקלון אף אחד, ואין פה קלון. התרגומים הקודמים הם תרגומים נהדרים, גם של הרב קאפח וגם של שוורץ, וזו מלאכה אדירה והם ישארו במקום של כבוד, ואני לא באתי בכלל להחליף אותם במובן הזה, כל אחד במקומו. אבל יש דברים שקודם כל אתה מגלה תוך כדי התרגום, גם במלאכת התרגום אתה מבין עד כמה זה קשה, ואולי אפילו לא נכון. למשל, משהו שפרופסור שוורץ אמר אבל הוא בפועל סטה ממנו, זה האחידות של מונחים פילוסופיים. כמה זה חשוב להיות אחיד במונחים פילוסופיים, שזה חשוב. זה אגב אפילו כתוב בוויקיפדיה עלינו, שהמהדורה שלנו מתייחדת באחידות של זה. וצר לי לומר שזה לא נכון. אי אפשר להיות אחיד בתרגום, להיות באותו מונח כל הזמן. וגם אסור לעשות ככה. וזה מה שהרמב"ם בעצמו כשהוא מדבר על מונחים משותפים.

אגב כמה התווכחתי על זה עם יוחאי - כל העשייה של הספר זה ויכוחים. אתם לא יודעים כמה ויכוחים היו בשיחות, במיילים ובוצאפים לאורך הדברים האלה - שאתה מבין שאתה לא יכול מעשה מכונה, לקחת תרגום אחד של דבר אחד ולעשות קופי-פייסט להכל. זה לא עובד אף פעם. גם כשהרב קפאח כמה הוא התעקש על זה ש"אעתקאד" זה דעה ולא אמונה, והוא שפך על זה קיתונות של דיו. כשאתם מעיינים לאורך החיבור, אתם רואים שהוא נאלץ לתרגם "להאמין" פה, "להאמין" שם, כי אתה לא יכול לומר "להיות בדעה" כל הזמן. זה מעייף, זה בלתי אפשרי וזה לא עובד ככה. והגמישות בתרגום מצד אחד להיות נאמן כמה שאפשר לאותם מונחים, אבל מצד שני לדעת שאסור לך להיות ראש בקיר. זה אחד מהלקחים הגדולים שלמדתי תוך כדי העבודה על התרגום... באמת היו דברים מדהימים במהדורה של שוורץ שבעיניי ובעיני הרבה מהדורה של מופת שמצטטים ממנה, מצאתי בה בחלק ב' פרק ט' משפט שלם חסר, לקראת סוף הפרק. מצאתי בחלק א' שני משפטים שלמים שנשמטו פשוט במהלך ההדפסה או בתרגום או משהו כזה. דברים שהולכים לאיבוד וכשאתה עובד ומשווה את התרגום שלך לכל השאר, אז אתה לפעמים מגלה דברים כאלה, מילים חסרות או בחוסר תשומת לב במרוצת הדברים טעויות. עכשיו ברור שבכל מהדורה יש כאלה.

היתרון שלנו שאנחנו עומדים גם על כתבי ענקים, ויכולנו להגיה את המהדורה שלנו על סמך המהדורות האחרות, אבל כמו שאני אומר טעויות יש אצל כולם ולכן התוספת של עוד מהדורה, גם בהקשר של התרגום ולא רק מצד שזה פשוט נותן ממד אחר, אני חושב של **שפה יתור קריאה וקולחת**, אלא גם מצד "הנה יש לך עוד משהו לבדוק". אבל תמיד אני מציע לכולם ללמוד ערבית ולעיין במקור - זה תמיד הכי טוב. שמנו גם את המקור כולו באינטרנט בחינם, מקור ותרגום, אתם יכולים להשתמש בזה ולא לסמוך עלינו בכלל. הרב קאפח היה לו כל כך חשוב לשים את המקור מול התרגום, תמיד, שלא יגידו שעושים פה "מונקי ביזנס" ואז אחר כך המוציאים אמרו: "שמע, אף אחד לא רוצה את זה". אני זוכר כשלמדתי בתיכון למדנו את הרס"ג, אמונות ודעות, ואתה לא מבין למה חצי מהנדל"ן הולך על משהו שאין לך מושג מה זה. אז גם הרב קאפח נכנע לזה מכל מיני סיבות, ובהתחלה את מורה נבוכים הוא הוציא בשלושה כרכים עם המקור, ואחר כך בכרך אחד. את המהדורה של השלושה כרכים קשה להשיג היום. אבל למזלנו, יש הכל באינטרנט, אז קודם כל המקור נמצא, אם בעז"ה נוכל גם להדפיס אותו, ולעבוד ולכתוב הערות והסברים - כמו שכתבת בביקורת שלך, שאנחנו צריכים וגם חייבים לקורא הסברים למה תרגמנו ככה ולמה תרגמנו ככה, ולהפוך את זה למהדורה. זה יכול להיות להמשך הדרך.

אלי: טוב, אולי נעבור לדבר על הביאור. יש אין ספור ביאורים ברמב"ם. הרבה שנים רשמתי, קיטלגתי, לקחתי רשימות, המון, בלי סוף. הייתה איזה שהיא שיטה, איזה שהיא דרך איך להכריע בין הפירושים

השונים? ברור שזה קשור לאישיות של העוסקים במלאכה, תפיסות העולם שלהם, התפיסות הדתיות שלהם, מה הנחה אתכם?

יוחאי: כן, זה שאלה באמת טובה. במהלך הביאור אנחנו כל הזמן שואלים את עצמנו במין רפלקציה מה באמת אנחנו... עם איזה קו אנחנו הולכים וכולי. ואני חושב ששני דברים עיקריים גרמו לזה שהדרך שהלכנו בה לא מאפיינת את (הביאורים) הקודמים. **אחד הוא שאנחנו באמת עבדנו בצוות, וגם אם אחד מאיתנו בא עם איזה תפיסה - זה מייד התקזז עם מישהו אחר שכתש אותו.** אז זה באמת נקודה אחת, כי באמת אני חושב על עצמי שאני לא באתי עם איזה תפיסה של הרב קוק או של פרשן כזה או אחר. ניסינו להיצמד גם במשנה תורה (בשיטת) רמב"ם על פי רמב"ם, וגם כאן, להבין את הרמב"ם מה באמת הוא התכוון, להשתדל כמה שאפשר, לשים את דעתנו בצד ולבחון כל הזמן אם אנחנו משליכים, וזו מלאכה קשה אם אנחנו משליכים את דעתנו על הרמב"ם או לא, כי אנחנו רוצים הרבה דברים. אז אני חושב שבנקודה הזאת באמת התוצאה מדברת בעד עצמה, יש כאן התמודדות אמיתית, נקודתית.

ואני חושב שיש כאן עוד נקודה שהסברנו אותה בהרחבה על על הסתירה השביעית. **הרבה מאוד חוקרים ופרשנים גילו משהו ברמב"ם, נניח איזוטרויות, ומעכשיו הלכו עם המפתח הזה לפתוח כל דלת, וגם אם הדלת לא נפתחת - מנסים לפתוח אותה בכוח עם המפתח הזה. וזה לא עובד, זה לא עובד. אי אפשר לעבוד שיטתית עם משהו, להשליך שיטה אחת שמצאת על כל מקום ברמב"ם.** אני חושב שיש הרבה מאוד מקומות שנתנו למגוון לדבר, ולראות באמת מה הכי מתאים פה. יש פעמים שהרמב"ם לא הסביר משהו, יכול להיות שהוא לא ידע, הוא בן אדם בסופו של דבר, הוא לא מלאך; יכול להיות שהוא ידע ולא יכל לנסח את זה, כמו שהרבה פעמים הוא מדבר על זה; יכול להיות שהוא יודע לנסח אבל לא רוצה לנסח, גם זה נמצא שם. בהחלט יש הסתרה שם. אבל לחשוב שכל דבר זה יכול להיות הסתרה או כל דבר יכול להיות הכל גלוי וכו' - זה משהו שאני חושב שאנחנו לא נכנסנו אליו ונזהרנו מהסיפור הזה (שיטתיות מקובעת).

אני יכול להגיד **שבמטרה הפרשנית שלנו, רצינו לחשוף כל מה שאפשר.** אין סודות. עד כמה שאנחנו יכולים לחשוף משהו, אני חושב שאנשים היום יכולים לקבל את העובדה ואולי אפילו ממקום עמוק יותר שאדם וחווה זה משל. נכון אם אתה אומר זה לאדם מהשורה הוא נבהל, אמר לי פעם מישהו "זה פצצת אטום שאתה זורק לי". אולי הרמב"ם מאוד מאוד הסתיר את זה בזמנו, אבל היום זה מאפשר לאנשים לפתח ולשדרג את המקומות האמוניים שלהם, והשאלות שלהם על הסיפור הזה, הם לא סתם שאלות. אז אני חושב שזה מאפיין מאוד את הביאור.

אני חוזר על זה שוב. אחד, זה **המבט הרב-פנים**. שתיים, **זה שלא באנו ממקום אחד** אלא באמת כל דבר ועניין לגופו. והדבר השלישי, זה **לחשוף לכמה ליותר, לנסות לראות את הרמב"ם מתוך הרמב"ם עצמו** ולחשוף אותו, והדיונים שם באמת היו קשים, מתישים - הלל, הרב שניר, הרב בנצי, באמת כתשו אותו. זה היה פשוט עבודה... **ואני חושב שזה גם מאפיין את הדרך שבה אנשים צריכים לקרוא את הספר, כי הרמב"ם אומר אי אפשר לקרוא אותו פעם אחת, צריך לקרוא אותו עוד פעם ועוד פעם ועוד פעם.** גם הביאור נכתב **עוד פעם ועוד פעם ועוד פעם, ולפעמים לא השארנו בו אבן על אבן ממה שהיה קודם, וזה מתיש וזה טוב, ובאיזה שהוא שלב אנחנו מפסיקים, אומרים באיזה שהוא שלב "הגענו לנקודה, חבירה בואו תמשיכו אתם".**

הלל: אני רוצה להוסיף בהקשר של עבודת הצוות, אפשר לקרוא לזה - אוהבים היום **לומר סינרגיה, בין התרגום לביאור.** יש אנשים שכותבים ביאור על הרמב"ם, והרבה אנשים כתבו מתוך תרגום, אחד התרגומים, או לפעמים מכמה תרגומים. והחיסרון הוא שלפעמים אתה פשוט לא הבנת נכון את המתרגם וזה קורה לא מעט, ואם אתה מסתכל, אגב לא רק במורה נבוכים אלא גם בחיבורים נוספים, אז אתה מסתכל על התוצר ולא במה שיש במקור. אבל מצד שני המתרגם הוא מתרגם לפי תומו, אבל המבאר אומר לו "תקשיב כתוב כאן דברים לא הגיוניים, אתה בטוח שזה התרגום? תבדוק שוב". ושני הדברים היו אצלנו. זאת אומרת יכול להיות שתירגמתי משהו ואמרו "זה בטוח מה שזה?" ואז אמרתי "לא, באמת צריך לתרגם אחרת". ומצד שני, הרבה מאוד ביאורים יכולנו, גם אני בתור המתרגם, גם העורך של התרגום, **אלי שעובי,** שעשה עבודה נפלאה, אני רוצה באמת שוב לשבח אותו פה, באמת בשביל לנכש כל דבר ולהקפיד על כל דבר. אז שנינו היינו

גם כן בצוות הביאור ויכולנו לבקר ביאורים, ולומר "תקשיבו, זה מאוד נחמד מה שאתם אומרים, אבל זה לא מה שכתוב ברמב"ם בשום אופן". **הסינרגיה הזאת, זה משהו שיש פה ייחוד של צוות שמתרגם מחדש ומבאר מחדש, שזה לא היה להמון מהקודמים.**

אלי: אני חייב לציין שגם כמי שעמד מן הצד, לפני כמה חודשים קראתי משהו מהטיוטות ושלחתי מיד מייל, "לא יכול להיות... צריך לבאר את זה אחרת... הבנתי אחרת", התחלנו לעשות משא ומתן, לא זוכר מה היה בסוף, אבל ראיתי את זה קצת גם מן הצד. יש איזה שהיא דוגמה ספציפית לנושא שהרגשתי שאתם נותנים ביאור חדש שלא היה מעולם, אני מבין **שזה לא רק לקט, אלא גם יש פה יצירה של דברים חדשים**, ביאורים חדשים שלא היו. בדרך כלל אנשים כותבים מחקר, יושבים עליו כמה חודשים, חוקרים איזה שהיא סוגיה, כותבים מאמר. פה יש כל כך הרבה סוגיות, הרי אתם מנסים לגעת בהכל.

יוחאי: כן יש כמה מקומות כאלה.

דוגמה אחת היא למשל פרטי המצוות (ג,כו), שבו הרמב"ם אומר שלכלל המצוות יש טעם, אבל לפרטי המצוות לא. מה ההבדל בין שוחט מן הצוואר לשוחט מן העורף? הרי לא ניתנו המצוות אלא לצרוף בהם את הבריות, והרמב"ם אומר "הנה דוגמה. למה צריך לשחוט? זה הגיוני ויש לזה טעם ברור. למה צריך לשחוט דווקא מן הצוואר? זה פרט שאין לו ברירה, צריך לקבוע משהו, שרירותי". אם משהו נותן לך שתי כוסות מים, אתה תבחר באופן שרירותי אחד מהם. והנה, יש שרירותיות בפרטי המצוות. לאחר מכן הרמב"ם אומר "זה לא דוגמה טובה". למה זה לא דוגמה טובה? "כי אפשר להסביר למה מהצוואר ולא מהעורף בסיבות הגיוניות. אבל יש לי דוגמה טובה אחרת לשרירותיות, הקורבנות! למה שבע ולא שמונה? למה כבש ולא איל? מי שחושב שיש לזה טעם - הוזה הזיה גמורה!". ויש כאן בעיה, מפני שכמה פרקים לאחר מכן, הרמב"ם מסביר למה כבש ולא איל. נכתבו על פרק זה מחקרים רבים, על הסתירה הזאת והפרק הזה מביך. הרעיון שהצגנו בביאור מיוחד, כי הסברנו שלפי הרמב"ם זה לא הנקודה של הפרק אם יש למצווה טעם או אין לה טעם. לפרטי המצוות הוא חושב שיש טעם. אבל אם תנסה לדחוק טעמים לא הגיונים כדי שיתדר לך, אז אתה פיספסת כאן. אז הרמב"ם רוצה להגיד לך "תעצור, לפרט הזה אין טעם. יכול להיות שאין הבדל בין שתי הכוסות האלה... אבל אולי במחשבה שנייה יש הבדל בין שתי הכוסות האלה? אולי יד ימין יותר נוחה לך לקחת את הכוס הזאת מאשר הכוס השנייה?", **ולכן הסברנו שהפרק נמדגיש את התהליך של ההטעמה. לא התוצאה חשובה אם יש טעם לפרט הזה או לא, אלא התהליך הנפשי של "תעצור, אולי אתה תבין את זה עוד מעט, אולי תבין את זה עוד 20 פרקים, ואולי לא תבין, לא נורא".** זה דוגמה אחת.

דוגמה שנייה הייתה נושא "חוש המישוש הוא חרפה" (ב,מ), בו הרמב"ם נוגע בפרקים האלה כמה פעמים, לעומת משנה תורה.. מה שהרמב"ם מתיר בין איש לאישנו במשנה תורה הוא בוודאי מקצין את זה לגמרי לגמרי. **והרעיון היה מאותו מקום שבו הרמב"ם דיבר על השחיתות ועל הפריצות המינית שמגיעה אצל נביאי השקר.** אתה רואה את זה, דרך אגב, גם בימינו אנשים שמתעסקים הרבה במיסטיקה, גורים כאלה ואחרים, ואז מתוך הרמב"ם הזה עלתה ההבנה, וכתבנו אותה ב,מ (חלק שני, פרק מ), שהרעיון שהרמב"ם בא ואומר ש(הגישה) למיניות צריכה להיות קיצונית לגמרי לגמרי, זה עבור מי שרוצה להיות נביא או משהו עם פאתוס מאוד גדול וכולי, אז בוא... אתה תעצור. המיניות יכולה להביא לשהחתה גדולה של נפש האדם.

זה שתי דוגמות למשל שאני חושב שהן חשובות לא רק בחידוש אלא יש בהם גם אמירות שהן רלוונטיות לימנו, רלוונטיות להבין את הרמב"ם נכון, ואיך יוצאים ממנו החוצה. אז אני חושב שיש הרבה חידושים, וזה רק שתי דוגמאות.

אלי: תודה. אני רוצה לסכם את הדיון הזה במעשה הספר, ובכלל אני חושב... ומנסה להיכנס לנעליים של הצוות היקר הזה מבלי לתאם את זה איתם. **אני מלמד מורה נבוכים בכמה מסגרות, בין השאר בבית הכנסת, בקבוצה בקהילה, ואני מוצא את עצמי משתמש יותר ויותר גם במהדורה הזאת.** ככה שמתי לב איזה אפיון, שאולי לזה כיוונתם, אם לא תתקנו אותי, בהרבה מאוד סוגיות אתם כותבים ביאורים ודרכים אבל **בהרבה מקומות אתם פותחים את הדלת, לא סוגרים אותה, לא מכוונים אותה חצי פתוחה לכיוון מסוים, אלא**

משאירים אותה פתוחה, ונותנים לקורא את התיאבון, את היכולת, את האפשרות ללכת ולצעוד הלאה, ובאמת שערי ביאורים לא ננעלו. יש מקומות שאני בטוח שיושבים פה חוקרי הרמב"ם ולא מסכימים עם כל ביאור שכתבתם, אבל יש פה מפעל חשוב, עצום, גם לתלמידים צעירים וגם לנו כחוקרים, ויש את האפשרות הזאת לפתוח פתח עם הפתח שפתחתם, להתקדם הלאה. שערי ביאורים לא ננעלו.. יושבים כאן כמה חוקרי רמב"ם ולא מסכימים עם כל ביאור שכתבתם, אבל יש כאן מפעל, חשוב עצום גם לתלמידים הצעירים וגם לנו, גם כחוקרים, ויש פה את האפשרות עם הפתח שפתחתם להתקדם הלאה. ושערי ביאורים לא ננעלו, ורק מתקדמים וממשיכים ומפכים, וזו מהדורה שמאפשרת את האפשרות ואת התאבון עוד עוד. אז תודה רבה לכל האורחים ולעורכים שהשתתפתם איתנו גם כאן באולם, גם מן הבית, ובעז"ה נברך אותכם שתמשיכו במפעלים, אני יודע שיש לכם כבר ספר נוסף בקנה שעומד לפני פרסום, גם כן על משנת הרמב"ם - אנחנו מצפים לו כבר.

יוחאי: באמת תודה רבה, אני באמת חושב שהתהליך הזה שאנחנו התחלנו את העבודה והמאמץ מתבטא בזה שאנשים ימשיכו את זה, כמו שאתה נגעת בזה, יקראו את זה, זה יעורר אותם למחשבה. **המטרה הגדולה של כל המוטיבציה הגדולה, הייתה שהרמב"ם יהיה אופציה גדולה ומרעננת, מעניינת וכזאת שמניעה באמת קדימה בלי לעזוב את התבונה, כי חלק גדול בתוך העולם מוצא את הלהט דווקא במיסטיקה, דווקא בלא-מובן, ואני חושב שזה (התבונה) היא אמירה גדולה של הרמב"ם.** אז באמת תודה רבה.